

ההיסטוריה של המיליות "אילולי" ו"אלמלי" חלק א: דיאכרוניה לשונית

1. מבוא

הסמנטיקה של אלמלי/אלמלא אילולי/אילולא (להלן אשתמש בכתיב אלמלי ואילולי) בעברית ובראשית זכתה לשפע של דיונים מאז ימי הביניים. דיונים אלה מופיעים בהערות פרשניות, בעיסוק בתיקוני נוסח, כחלק משאלות הלכתיות, וכמובן גם בבירורים בלשניים מספרות חוכמת הלשון ועד לספרות הבלשנית. במקד הדיונים עמדה שאלת הוראתן של המיליות הללו – מתי היא 'אילו' (ציון של תנאי בטל) ומתי היא 'אילו לא' (תנאי בטל עם רישה שלולה), וברקע ניצבת התמיהה כיצד צורה אחת לעיתים מורה על האופרטור הלוגי השולל ולעיתים לא. תחילה אדגים את שני המובנים הסותרים בדוגמה שבה תוכן זהה מובע פעם בשלילה גלויה ופעם בשלילה סמויה בתוספתא ובתלמוד הבבלי:¹

1. א. ר' יוסי ראוי היה עזרא שתנתן תורה לישראל על ידו אילמלי לא קידמו משה (בבלי, סנהדרין כא ע"ב).²
- ב. ר' יוסה או'. {מה} ראוי היה עזרא שתנתן תורה על ידו אילמלא קידמו משה (תוספתא, סנהדרין ד, ז).

העובדות הלשוניות נסקרו זה מכבר, ולפיכך אין טעם להטריח כאן בפירוט מחדש

* אני מבקש להודות לאמו"ר משה בר-אשר, למירי בר-זיו לוי, לדורון יעקב וליעקב מאיר, שקראו והעירו לי על גרסאות קודמות של המאמר. לוטם אלוש סייעה לי רבות בתבונה רבה בריכוז של חלק גדול מהחומרים. כמו כן תודתי נתונה למרכז מנדל סכוליון באוניברסיטה העברית, שמחקר זה נכתב במסגרת קבוצת המחקר "בלשנות היסטורית וסמנטיקה פורמלית", המתנהלת בחסותו. הציטוטים במאמר הם על פי כתב היד המופיע באתר מאגרים. כתבי היד האחרים הם על פי המצוי במאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי ע"ש סול וולין הנקינד, המכון לחקר התלמוד הבבלי ע"ש שאול ליברמן של בית המדרש לרבנים באמריקה. במקומות שנדרש שבתו וברדתי את הממצאים בכתבי היד עצמם.

בשל אורכו של המאמר נאלצתי לפצל אותו לשניים. למרבה הצער, דווקא בחלקו השני של המאמר, שיתפרסם בקובץ הבא של "לשונו", יש קרבה מתודולוגית למחקריו של בעל היובל. על הניגוד הזה בין המקורות עמד כבר בן-יהודה, עמ' 252.

1. על הניגוד הזה בין המקורות עמד כבר בן-יהודה, עמ' 252.
2. כך הגרסה בכתבי היד פירנצה וקרלוואה וברפוס ראשון. בכתבי היד הרצוג ומינכן 95 נכתב "אלא שקדמו משה".

של כל הממצאים.³ על דרך הכלל, פרשנים וחוקרים ביקשו לאתר התניה סמנטית או תחבירית שעל פיה אפשר לצפות איזו הוראה תתממש בביטויים אלה ולהסביר את החריגות להכללות הללו. החוקרים הראשונים ביקשו להציב התניות סינכרוניות, ולעומתם יסטרוכ⁴ ולאחר מכן בן-חיים⁵ הכניסו ממד היסטורי לדיון.⁶ הם שיערו שחלו מעתקים בהוראה של הביטויים הללו, ובעקבות כך טענו שחלק מהסתירות הן תוצר של ביטויים לשוניים מתקופות שונות ומהמעטק הסמנטי שהביא לחוסר סדירות בהם.

בחלק הראשון (סעיף 2) של המאמר אני מבקש להמשיך את הקו הזה ולהציג תמונה שלמה של שמונה שלבים בהיסטוריה של המיליות הללו. חלקים מהדיאכרוניה הסמנטית והתחבירית שאציג נאמרו כבר במחקר, והתרומה של התיאור המוצג כאן טמונה בשלושה היבטים: (1) שילוב של הסברים שונים; (2) תיאור בלשני מעודכן הנשען על קיומן של תופעות מקבילות בשפות אחרות; (3) תיאור והסבר מפורט של שלבים שטרם עמדו על קיומם. הצעה זו פותחת בתיאור המקובל במחקר לתפוצה של הצורות הללו בעברית ובארמית של שני התלמודים (סעיף 2.1). בהצגה זו אעמוד על חלוקה דיאלקטית שטרם עמדו על מכלול פרטיה במחקר, והיא תמלא תפקיד מרכזי בדיונים השונים במאמר. בחלקו השני של המאמר, שיתפרסם בגיליון הבא של "לשוננו", אשוב לרון בסעיף השלישי בחריגות הבודדות לתפוצה המתוארת. מלבד ניסיון להסביר אותן אבחן אילו חילופים לשוניים עשויים היו להתרחש בגלגולים השונים של המסורות; אף אדגים כיצד שינויים מעין אלו התרחשו בפועל בכתבי היד של התלמוד הבבלי. בדיון הזה אכין את הקרקע לדיון בסעיף הרביעי של המאמר, שאבחן בו באופן שיטתי את החילופים בכתבי היד של התלמוד הבבלי בשימושים באלמלי. עיון מן הסוג הזה מלמד אותנו על התוכן הסמנטי של המיליות הללו, ובכוחו להעשיר את הבנתנו גם במידת ידיעת הלשון של מסרני הטקסטים עצמם. מלבד זאת אני מקווה שהמאמר הזה יתרום גם להבנת הדרכים שבהן נמסרו החיבורים התלמודיים והתהליכים שעברו על הנוסח שלהם.

מחקר זה מתבסס על בחינה של כל 44 המובאות הרלוונטיות בתלמוד הירושלמי בכתב יד לידן (ובמקום שאפשר גם בעדי נוסח אחרים)⁷ ועל בדיקה של 126 היקרויות בתלמוד הבבלי.⁸ בכל אחת מהדוגמאות בדקתי את החלופות בכתבי היד ובדפוסים

3. בן-יהודה; למברט, 1880.

4. יסטרוכ, 1885, עמ' 158.

5. בן-חיים, תשי"ב-תשי"ג.

6. סגל (תרצ"ב, עמ' 207) כבר הניח שחל מעתק היסטורי. כאשר הוא מתאר את התפוצה הסינכרונית הוא אומר: "המשמע השלילי של מלות אלו נשתמר רק כשהרישא היא אמרה של שם" (ההדגשה שלי). ברם, בן-חיים (תשי"ב-תשי"ג) היה הראשון להציע הסבר מפורט לשינוי.

7. בבדיקה הזאת נשענתי על המידע באתר מאגרים, של האקדמיה ללשון העברית.

8. לשם השוואה, קוסובסקי (תשי"ח), מונה 143 היקרויות של אלמלי/אלמלא בכל התלמוד הבבלי.

(בסך הכול נבדקו 760 משפטים בעדי הנוסח של התלמוד הבבלי).⁹ עיונים אלו יביאו אותנו בסעיף החמישי, החותם את המאמר, למחקר המושפע, במתודה, ממחקריו של בעל היובל. חיים כהן עסק במחקריו בזיקה של העיסוק בדקדוק בימי הביניים לנוסח התפילה.¹⁰ גם בנושא הנידון כאן מתקיימת זיקה מקבילה של הערות לשוניות המצויות אצל הראשונים לנוסח התלמוד, ובמידה מסוימת – לנוסח התפילה. על דרך הכלל הדיון יסב על התופעה בעברית ובארמית יחד. מבחינת התפוצה, בתלמוד הירושלמי מספר ההיקרויות של אילולי בארמית ובעברית כמעט זהה (25 בארמית ו-17 בעברית), ואילו בתלמוד הבבלי הרוב המוחלט של השימושים הרלוונטיים באלמלי (ובאילולי) הם בעברית (מתוך 126 המקרים שנבחנו רק 16 הם בעברית). למעשה באה כאן לידי ביטוי תופעה כללית יותר של מילות יחס ומילות חיבור המשמשות בשני התלמודים הן בעברית הן בארמית כמעט חופשיים ובדקדוק זהה.¹¹ כך הוא, למשל, בשימוש בביטוי העברי וכי בראשיתן של שאלות רטוריות בארמית¹² ובשימוש במילת החיבור הארמית ברם בהקשרים עבריים, וכך בתופעות רבות אחרות.¹³

2. תמורות בתחביר ובמשמעות של "אלמלי" ו"אילולי"

2.1 התפוצה הסינכרונית בתקופת האמוראים

לפני שאתאר ואסביר את השלבים השונים בהתפתחות הסמנטית והתחבירית של השימוש בצורות אלמלי ואילולי, אציין את ההכללה שנראה שרוב החוקרים מסכימים עליה.¹⁴ למעט חריגות בודדות (!) שנדון בהן בהמשך, בספרות האמוראית זו התפוצה של הצורות אילולי ואלמלי בעברית ובארמית – שתיהן משמשות בהוראה שלילית ('אילו לא'): (1) לפני שם העומד לעצמו; (2) לפני פסוקית משועבדת הפותחת ב"ש" / "ד"; שתיהן משמשות בהוראה חיובית ('אילו'): ברישה של פסוקית תנאי לא משועבדת. ברם, הצגה זו מטעה מעט, שכן היא מערבת בין הניבים מארץ ישראל ומבבל. בפועל,

אם כן למעשה כמעט כל ההיקרויות של אלמלי נבחנו לעומק במחקר הזה, מתוך השוואה של כל עדי הנוסח שלהם.

9. החלופות נבדקו במאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי ע"ש סול ואוולין הנקינד, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן של בית המדרש לרבנים באמריקה. במקום שנדרש נבחנו גם תצלומים של כתבי היד עצמם.

10. למשל כהן, תשנ"ט; כהן, תשס"ז.

11. למעשה הדיון של ברויאר (תשנ"ט) על הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי משקף את הטענה הזאת מזווית אחרת.

12. לויאס, תר"ץ, עמ' 296; בראשר סיגל, תשע"ז, עמ' 183.

13. ברויאר (תשנ"ט, עמ' 34) טען שהיא בשימוש רק בעברית. ברם, היא מופיעה לרוב בתבנית הארמית "ברם כך אמרו משמיה דר".

14. דומני שזכות הראשונים על הצגת התפוצה שמורה ללמברט (1880), שעמד עליה לראשונה, ולמרבה הפלא נשתכח מהספרות. סגל (תרצ"ב) הציע תפוצה דומה.

מלבד ההבדל הלקסיקלי – המקורות מארץ ישראל נוקטים אילולי ואילו התלמוד הבבלי נוקט אלמלי (להלן סעיף 2.3) – חשוב לציין הבדל נוסף בין הניב המערבי לבין הניב המזרחי, ולמיטב ידיעתי לא הבחינו בו:¹⁵ בשני הניבים נפוץ השימוש לפני שם, ואילו בתלמוד הירושלמי ברוב המוחלט של ההיקריות הצורה אילולי מופיעה בהוראה השלילית לפני פסוקית משועבדת הפותחת בציין השעבוד ש-/ד-. כמו כן, בתלמוד הירושלמי אין אף עדות אחת למשפטים עם אילולי שמופיעה בהם גם מילת השלילה לא (סעיף 3.1), ורק בארמית של הירושלמי יש שימוש (במקרים בודדים) בפסוקית בלי ציון של שעבוד בהוראה שלילית ('אילו לא'). וזו משמעות הדברים: בתלמוד הירושלמי כמעט תמיד המשמעות של אילולי שלילית ('אילו לא'). לעומת זאת, בניב הבבלי אלמלי מופיע בהוראה החיובית ברישה של פסוקית לא משועבדת. השימוש באלמלי לפני ש-/ד- למעשה אינו קיים, ובארמית הבבליית קיים תמורתה הצירוף אי לאו ד-¹⁶ (להלן בסעיף 3.1 נדון בכמה חריגות המצויות בכתיב היד של התלמוד הבבלי).

הטבלה מדגימה את התפוצה והמשמעות משני התלמודים:

תלמוד בבלי	תלמוד ירושלמי	
ב. עברית: ראש חדש שחל להיות בשבת המפטיר בנביא בשבת אינו צריך להזכיר של ראש חדש. שאילמלא שבת אין נביא בראש חדש (שבת כד ע"א). ארמית: ואמ' רב יוסף אלמלא תרגומא] דהאי קרא לה הוה ידעין (מגילה ג ע"א).	א. עברית: אמ' ר' אמי. אילולא ר' בא (= שם פרטי) היה לנו להחיר ע'ז שלהן. (עבודה זרה א, ג [לט ע"ג]). ארמית: אילולי אלהא דקטליה מאן הוה יכיל קטליה (תענית ד, ו [סט ע"א]).	לפני שם העומד לעצמו
הדגם אינו מתועד. (הדיון בחריגות בסעיף 3.1)	ג. עברית: אילולי שבא נחום ופירש לנו יודעין היינו (פאה ב, ו [יז ע"א]). ארמית: אילולי דתניתה ר' הושעיה הוות צריכה לן (יבמות ד, ג [ה ע"ד]).	לפני פסוקית משועבדת ¹⁷

15. ברויאר שם לב שכל הדוגמאות שמונה סגל מהקטגוריה של רישה של משפט תנאי הן מהתלמוד הבבלי (ברויאר, תשמ"ז, עמ' 130 הערה 14).
16. כפי שעמדתי על כך במקומות אחרים (בראשר סיגל 2015א, 2016, תשע"ז), השימוש בביטוי אי לאו ד- מופיע רק בתנאי בטל, ולא בתנאי רגיל.
17. שימוש מעין זה מתועד בממצאים האפיגרפיים מתקופת מרד בר-כוכבא (מטר 42, שו' 5). בעניין זה כתב מור, תשע"ו, עמ' 253.

תלמוד בבלי	תלמוד ירושלמי	
<p>ד. עברית: אמ' להם הקב'ה לישראל. עמי. ראו כמה צדקות עשיתי עמכם שלא כעסתי עליכם בימי בלעם הרשע. שאילמלא כעסתי עליכם בימי בלעם הרשע לא נשתייר מכם שריד (ברכות ז ע"א). ארמית: אמ' רב יוסף אילמל' דרשיה אחר להאי קרא כר' יעקב בר ברתיה לא חטא (קידושין לט ע"ב).</p>	<p>הדגם אינו מתועד בעברית (!) (הדיון בחריגות בסעיף 3.1) הוא מתועד בארמית: הא אילולא הוה כת' שם תעלה" ושם תעשה" אין עשה מלמד על לא תעשה ואין לא תעשה מלמד על עשה (שבת ו, ב ט ע"ד).</p>	<p>ברישא של פסוקית תנאי לא משועברת</p>

דוגמה 2

אני מבקש לאמץ את דרכו של בן-חיים שהסבר לניגוד המשמעות היסטורי. כלומר אניח שבמקור המשמעות של אלמלי ואילולי הייתה תמיד שלילית, ומסיבות שיתבהרו להלן, בהקשרים מסוימים, הפכה הוראתן לחיובית. הטעם לאימוץ הכיוון של בן-חיים כפול: (א) מסתבר על פי המורפולוגיה שההוראה המקורית הייתה שלילית (ראה בסעיף הבא); (ב) כפי שנראה להלן, יש נימוקים טובים להשערה שבתקופה התנאית ההוראה הייתה שלילית בכל ההקשרים; (ג) ההנחה הזאת מאפשרת להציג הסבר היסטורי לאי-הסדירות הסמנטית מבחינה סינכרונית.

לאור זאת למעשה אנחנו נדרשים לשתי שאלות נפרדות: (1) מדוע חל מעתק במשמעות? (2) מדוע מעתק המשמעות לא היה גורף והתרחש בסביבה מותנית אחת בלבד?

אעבור אפוא לתיאור ולהסבר של כל שלבי ההתפתחות במובן של המיליות הללו. בתיאור של השינוי המובן הסמנטי של הביטויים המורפולוגיים המודגשים מובא בין סוגריים. בסעיף 2.9 אציג סכמה שבה כל השלבים מוצגים יחד.

2.2 מעבר משלב א לשלב ב: אי לו לא¹⁸ (אילו לא) < אילולי (אילו לא)
 הציין הרגיל של התנאי (אי),¹⁹ הציין של התנאי הבטל (לו) ומילת השלילה (לא)²⁰ עברו תהליך פונטי של איחוד למילה אחת (univerbation). מבחינה סמנטית עדיין מדובר בשלושה רכיבי משמעות נפרדים, ולכן נכון לומר שהמילית אילולי כוללת שלוש מורפמות נפרדות.

כבר בלשון המקרא מוצאים ייצוג של איחוד פונטי של שתי מורפמות: לולי ואילו (בקהלת ובאסתר), וצורה זו נפוצה גם בלשון חכמים.²¹ השילוב של שלוש המורפמות למילה אחת הוא מחידושי העברית והארמית המאוחרות. צורה זו, כפי שציין סגל, נותרה בשימוש הן בעברית הן בארמית בארץ ישראל.

2.3 מעבר משלב ב לשלב ג: אילולי (אילו לא) < אלמלי (אילו לא)
 כפי שעמד על כך סגל,²² במקורות הבבליים, הן בעברית הן בארמית של המשנה ושל התלמוד הבבלי אנחנו מוצאים אלמלי תמורת אילולי. דומה שהדרך הפשוטה ביותר להסביר את השינוי הזה היא כדיסימילציה – עיצור שפתי בא תמורת התנועה u הקדמית כדי לחצוץ בין החזרה של העיצור /l/,²³ כפי שהציע בן-יהודה. היו שטענו לקשיים בהצעה הזאת והציעו אטימולוגיות אחרות שסופן בדמיון בין הצורות.²⁴ על

18. הצירוף הזה כשלעצמו אינו מתועד, אך הצורות עצמן כן.
19. אי היא מילת התנאי הנפוצה בארמית, והיא מצויה בשימוש גם בעברית בכל המקורות של ספרות חז"ל, הן בספרות התנאית הן בספרות האמוראית. ברם, אפשר גם לשער התפתחות שהחלה בעברית עם ציין התנאי אם, שהרי נשילה של עיצור יכולה להתרחש בתהליך של איחוד (univerbation). ועל כך דן בהרחבה אנדרסן, (1987), והיא מן הסתם חלה קודם כול בצירוף אילו, המתועד גם בעברית המקראית.
20. את השינוי הפונטי של לא < לי (lo > li/e) אפשר להסביר כתוצר של דיסימילציה, בעקבות תנועת u הקודמת לה, ודיסימילציה בין שתי תנועות אחוריות גבוהות. דיסימילציה מעין זו סביר שתתרחש בעברית, שכן מילת השלילה נהגתה lo. ברם, יש סיבות לשער שגם בארמית הבבלית ההגייה של מילת השלילה la המקורית התממשה בתנועה אחורית גבוהה (בויראין [1978] דן בהרחבה בנושא של מימושי הפונמה /a/ בארמית הבבלית). אפשר להסביר את המעתק הפונולוגי גם כתוצר של קליטיזציה, מעין זו שבעטייה חל המעתק במילת היחס בלי, שנסתבר שנגזרה מבלא.
21. בדיון מקיף יותר על התופעה ראוי יהיה להשלים את הדיון גם בשימושים באילו ולולי בספרות חז"ל, ובעקבותיה בספרות הרבנית.
22. סגל, תרצ"ב, עמ' 207. למסקנה דומה הגיע ברויאר (תשמ"ז, עמ' 132) מבלי שציין שכבר עמד על כך סגל. ברויאר (שם, עמ' 131) אף ביסס את היעדרה של הצורה אלמלי במשנה ובכתבי יד משובחים של מדרשי ההלכה. בעניין זה עסק גם כהנא, תשנ"ט, עמ' 60–62.
23. דיסימילציות שנועדו לחצוץ בין חזרה על העיצור /l/ הן תופעה מוכרת בארמית הבבלית. בזה עסק בראשר סיגל, 2016, עמ' 78, 228. מקרים של עיצור אפי שנועד לחצוץ בין עיצורים עם תכנות פונטיות זהות מוצאים בשורשים גדר < גדר (שם, עמ' 170–171).
24. סקירה של הספרות מופיעה אצל בן-יהודה, עמ' 250; בן-חיים (תשי"ב–תשי"ג, עמ' 30) פקפק בהצעה הזאת והציע אטימולוגיה חלופית.

פי כל ההצעות הללו משערים שבשלב מסוים שימשה אלמלי בהוראת 'אילו לא', וכפי שנראה ההנחה הזאת נשענת על עובדות לשוניות, והיא גם מאפשרת להבין תופעות שונות הנוגעות לתפוצה של הצורות הללו ולדרכי התפתחותן. בשלב הזה עדיין אין שינוי סמנטי, וברויאר הראה שככל הנראה השלב הזה משתקף בתקופת התנאים בתוספתא (דוגמה 1 בע"ל). כפי שציין, אין לדעת אם לשונה של התוספתא קרובה ללשון בבל (מבחינת המורפולוגיה של אלמלי לעומת אילולי) או שמא מדובר במסירה בבלי של התוספתא.²⁵ לצד זה אני מבקש להוסיף שייתכן שאף בלשון המשנה של התלמוד הבבלי נמצא שימוש מעין זה:

3. שלח לו שמעון בן שטח אלמלא חוני אתה גזורני עליך נדוי (תענית ג, ח. כך, למשל, מופיע בכ"י הרצוג למסכת תענית יט ע"א בלשון המשנה).²⁶

2.4 מעבר משלב ג לשלב ד: פיצול תחבירי

לפני שם עצם – אלמלי עבר ניתוח תחבירי מחדש והפך למילת יחס שהוראתה 'בלי/בלעדי'.

לפני פסוקית – אין שינוי בהוראת אלמלי (מילת תנאי בהוראת 'אילו לא'). ההוראה השלילית ('אילו לא') של אלמלי נותרה לפני שם בעברית ובארמית של התלמוד הבבלי (2ב), כך גם בשימוש של אילולי (2א) בדוגמה מהירושלמי. רוב החוקרים סבורים שבשלב זה עדיין מדובר במשפט תנאי שלילי, ומסיבות שונות (שנדון בהן להלן) נשתמרה הוראה זו לפני שם. ברם, דומה שהצדק עם למברט, שטען שבהקשרים הללו אין מדובר במילת תנאי הפותחת פסוקית, אלא במילת יחס שהוראתה 'בלי/בלעדי'.²⁷ כך הוא למשל בדוגמאות הללו:

25. ברויאר, תשמ"ז.

26. בעניינה של דוגמה זו צריך לציין שתי נקודות: ראשית, במשנת ארץ ישראל מילת התנאי נעדרת, ומופיעים המשפטים האלה: "שלח לו שמעון בן שטח. אמ' לו. צריך אתה ל(נ)דו(ת) (משנה, תענית ג, ח, כ"י קאופמן). וכך גם בירושלמי. שנית, הנוסח הארץ-ישראלי שלה מופיע בחלק מכתבי היד של התלמוד הבבלי (תענית יט ע"א, כ"י מינכן 140, כ"י וטיקן 134 וכ"י לונדון ואף בנוסחים של חלק מהראשונים (רבינוביץ, תרל"ב, עמ' 104 הערה ד). אפשריין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 921–932, ולענייננו בעיקר עמ' 923) כתב על המשניות שבכתבי היד של התלמוד הבבלי ומקוריותם. ברבים מכתבי היד אלו הוספות מאוחרות, ולכן לא מפתיע שמשנת ארץ ישראל תופיע בהם.

27. למברט, 1880. טיעון נגד ההצעה הזאת עשוי להיות השימוש בכינוי הוא אחרי אלמלי בהקשרים מעין "זכור אותו האיש לטוב ור' יהודה בן בבא שמו. שאלמלא הוא נשתכחו דיני קנסות מישראל" (בבלי, סנהדרין יג ע"ב, עבודה זרה ח ע"ב) – והכינוי הוא כרוך על פי רוב בעמדת הנושא. ברם, ייתכן שזהו כתיב היסטורי, ולמעשה ההגייה הייתה קליטית – מעין אלמלהו ilmalehu. זו סיומת מוכרת מצירופים בכינוי מושא (כגון ראיתיהו) וגם אחרי מילות יחס, כגון למענהו בפסוק "כל פעל ה' למענהו" (מש' טז 4). אף ייתכן שההגייה הייתה ilmalew, כנשילת [h] המצעי. כתיב של הוא במקום שסביר שנהגה באופן אינקליטי נפוץ מאוד בתלמוד הבבלי (ראה ברי"אשר סיגל, 2016, עמ' 110–113).

4. א. ואמ' ר' חמא בר ר' חנינה. אלמלי שלשה מקראות הללו נתמוטטו רגלי שונאיהן שלישר' (בבלי, סוכה נב ע"ב) [=בלי שלוש מקראות הללו].
 ב. אלמלא בגדי כהנה לא נשתייר משונאי' של ישראל שריד ופליט (בבלי, יומא עב ע"ב) [=בלי בגדי כהונה].

למברט הסתפק בהצגה סינכרונית של העובדות.²⁸ ברם, אם מניחים שבמקור הביטוי אלמלי כלל רכיב של משפט תנאי (אי) המתאים לסביבה של רישה של משפט תנאי בטל שלילי, צריך להסביר איך התחולל השינוי המדובר, כלומר שהצורה הזאת עברה שינוי בקטגוריה הלקסיקלית שלה, ובסביבות שונות הפכה למילת יחס המקבילה לבלי מבחינה סמנטית (ולמעשה עברה ניתוח מחדש משני פסוקים לפסוק אחד).²⁹ אבקש אפוא לפרט כיצד התאפשר שינוי זה.

במחקר קודם³⁰ הראיתי שכמה מילות יחס בשפות השמיות שהוראתן 'בלי', כדוגמת דלא הסורית, מקורן במשפטי קיום שפרדיקט קיום אינו מסומן בהם. הסיבה לתהליך הזה נובעת מהשקילות הסמנטית בין פסוקית הכוללת את הרכיבים של 5א ובין צירוף עם מילת היחס בלי (5ב):

5. א. מילת חיבור + שלילה + קיום + צ"ש
 ב. בלי + צ"ש

כך גם במשפט התנאי הבטל, כבצמד המשפטים בדוגמה 6, השקולים סמנטית:

6. א. אם הספר לא היה / אם לא היה את הספר – דוד היה נכשל בבחינה.
 ב. בלי הספר – דוד היה נכשל בבחינה.

כפי שמראה הסכמה שלהלן (7), לאור העובדה שבהקשרים רבים משפטי קיום

28. סגל הסתפק בכך שחילק בין "אמרה של שם" ל"אמרה של פועל" (סגל, תרצ"ב, עמ' 207; וכן אבינרי, תשכ"ד, עמ' 34; שלזינגר, 1928, עמ' 276). לדעת בן-יהודה הביטוי אלמלי משמש בהוראת 'אם לא' כאשר מופיע אחריו שם כשהוא מוטעם, גם אם אין הוא הרכיב היחיד אחרי אלמלי. על פי זה אלמלי משמש בהוראה שלילית גם בתחילת פסוקיות. ברם, הניתוח הזה נשען על ניחוש בדבר מקום ההטעמה, וגם כפי שבן-יהודה מודה במפורש, אין הצדקה לקיומה של החלוקה הזאת (עמ' 253). לדעת בן-חיים החלוקה היא בין משפט שמני למשפט פועלי, ומטעמים שיובהרו להלן רק במשפטים פועליים היו סיבות לשינוי המשמעות. ברם, כפי שמורה בן-חיים אין אחידות בנוגע למשפטים שמניים – חלקם מתפרשים 'אילו לא' וחלקם 'אילו' (נחזור לעניין הזה להלן בסעיף 2.5). מכל מקום, העדיפות של הפרשנות שבה אלמלי השתמרה בהוראה שלילית כמילת יחס נובעת מכך שלפני שם בלבד אין חריגות במשמעה, ותמיד היא שלילית, ללא יוצא מן הכלל.

29. דוגמה נוספת של תופעה מעין הוצעה אצל בראשר סיגל, 2015; בראשר סיגל, תשע"ז. שם הראיתי שמילת השלילה לאו הייתה במקורה המשפט העיקרי במשפט מבוקע והפכה למילת השלילה במשפט פשוט. בראשר סיגל ודה-קלרק (ברפוס) הציעו ניתוח תחבירי מפורט לתופעה זו.

30. בראשר סיגל, 2011, עמ' 78–82.

מובעים בשפות השמיות הקלאסיות עם צורן אפס,³¹ רכיב (A) במבעים שהביעו במקור משפטי קיום (פירוש א) עשוי להתפרש מחדש כמילת יחס במקום מילת חיבור בראש הפסוקית.

B	∅	A	.7
ש"ע	פרדיקט קיום	מילת חיבור	פירוש א
ש"ע		מילת יחס	פירוש ב

לאור הממצאים שלעיל, אפשר להניח שהתהליך הזה התרחש במילת אלמלי:

B	∅	אלמלי	.8
ש"ע	פרדיקט קיום	אילולא	פירוש א
ש"ע		בלי	פירוש ב

בשלב ג הייתה לאלמלי הוראה אחת ותפקיד תחבירי אחד (וכך, ככל הנראה יש לנתח את לולי המקראית³²), וכאשר היא הופיעה לפני שם, היא התפרשה 'אילו לא'.³³ לאחר מכן היא עברה ניתוח מחדש, ובעקבותיו, בשלב ד, החלה לשמש בשני תפקידים תחביריים שהוראתן קרובה: מילת תנאי בהוראת 'אילו לא' ומילת חיבור בהוראת 'בלי'. השימוש במילת היחס נפוץ לרוב הן בעברית הן בארמית של התלמוד הבבלי, ולמעשה, כפי שעמד על כך למברט, כמעט כל המקרים שתוארו במחקר ובהם לאלמלי יש רכיב סמנטי שלילי כלולים בקטגוריה הזאת.

כאמור, גם במקורות הארץ-ישראליים המתועדים בתלמוד הירושלמי אילולי לפני שם משמשת בהוראה השלילית (א2), ודוגמאות לכך מצויות כבר במקורות התנאים:

9. אילולי ספר תורה שנישתייר להם. לא היינו משונים מאומות העולם כלום (ספרא, בחוקותי ב, ז, כ"י וטיקן).

לאור זאת מתקבל על הדעת שהתהליך המתואר כאן קדום, והוא התרחש עוד לפני שהתפצלו אילולי ואלמלי, ואפשר שהתרחש במקביל בשני הניבים. זאת ועוד, במקורות מארץ ישראל השימוש השלילי משמש גם לפני פסוקית משועבדת (אילולי

31. ברוקלמן, 1913, עמ' 35–41. במקום אחר סקרתי בהרחבה את הספרות על הנושא (בריאשר, 2009, עמ' 425–431).

32. כך אפשר לפרש את התחביר של הפסוק "לולי יהוה שהיה לנו יאמר נא ישראל" (תה' קכד 1), שלפי הניתוח הזה הוא זהה להוראתו במשפט מלא, כמו בפסוק הזה: "כי לולא התמהנהנו כי עתה שבנו זה פעמים" (בר' לא 42).

33. זהו הניתוח התחבירי שברוקלמן (1913, סעיף 434a, עמ' 647–648) הציע לדגם המקביל בערבית, הכולל את הרכיבים lau lā, ולדגם הסורי בצירוף ellū lā. רבין, בעקבות ברוקלמן, הציע ניתוח דומה בנוגע לשימוש באילולי (רבין, 2000, עמ' 180 הערה 2, ושם הפניה לספרות בערבית). כך ניתחתי גם במקום אחר את השימוש באלמלי לפני שם בארמית בבלי (בריאשר סיגל, 2016, עמ' 244). אך לאור הברור כאן, מסתבר שאלמלי עבר תהליך זה גם בארמית הבבלי.

ש-). בארט סבור שזו מילת חיבור חדשה שנגזרה ממילת היחס מעין בלי ש-, וגם היא שקולה במשמעה לתנאי בטל. הוא אף הצביע על שימושים דומים בצירוף sans que המצויים בצרפתית של המאה השבע-עשרה.³⁴ שימוש מעין זה מוכר מגרמנית בפסוקיות הפותחות ב"ohne dass", ובאיטלקית ב"senza che", שהוראתן המילולית היא 'בלי ש-'. כך למשל בדוגמה מגרמנית:

10. Er wird nicht kommen, ohne dass man nach ihm schickt.

'הוא לא יבוא מבלי (בלי) שישלחו אותו לזה.'

ניתוח זה נדרש לעברית ולארמית מארץ-ישראל רק אם נניח שבהמשך ההיסטוריה הלשונית ברישה של משפט תנאי עברה אילולי בארץ ישראל לשמש במשמע חיובי ('אילו'). כבר צוין שאלו הם מקרים נדירים, המופיעים בעברית (ונדון בהמשך במקוריותם), ונעדרים מן הארמית, ולפיכך אפשר להסתפק אם הם אכן משקפים מציאות לשונית מובהקת. לאור זאת, העובדות הלשוניות עקיבות גם אם מניחים שאילולי לא עברה שינויים תחביריים וסמנטיים בארץ ישראל, ולפיכך לפני שם המבנה התחבירי עדיין יכול להתפרש כמשפט קיום (א8, ב).

מכל מקום, גם אם אילולי של ארץ ישראל אכן עברה שינוי תחבירי (ובעקבותיו שינוי סמנטי), הרי למעשה ברוב המוחלט של ההיקריות היא התפרשה במשמע שלילי, ולפיכך מבחינה סמנטית עשויה הייתה להיקרא בתולדות העברית של תקופת הביניים כשקולה לאילו לא במשמעה. לקביעה זו תהיה חשיבות להמשך הדיון.

2.5 מעבר משלב ד לשלב ה: אלמלי < אלמלי / אלמלי לא ('אילו לא')

עד לשלב הזה הסמנטיקה של אלמלי כללה את מורפמת השלילה, וממילא היא יכלה להופיע רק ברישה של תנאי בטל שלילי, שכן בתוספת של רכיב שולל מפורש הייתה הפסוקית מביעה שלילה כפולה. בעוד ששלילה כפולה אפשרית לעיתים (11), ושקולה היא למבע חיובי, אין היא אפשרית בתנאי בטל (12).³⁵

11. הוא לא לא בא (=הוא כן בא).

12. *אם הוא לא לא היה בא, הייתי שמח (=אם היה בא, הייתי שמח).

ברם, על אף המניעה לפרש את הצירוף אלמלי לא כשלילה כפולה, אני מבקש להציע שהצירוף הזה הופיע מבלי להתפרש כשלילה כפולה. כלומר הטענה היא שבשלב הבא (שלב ה) ננקט הצירוף אלמלי לא, אך הוראתו הייתה כהוראת אלמלי – ובשניהם שלילית. כלומר סך המורפמות בשני הביטויים זהה, ולמעשה מילת לא בצירוף אלמלא לא אינה תורמת דבר לסמנטיקה.

34. בארט, עמ' 299.

35. במקום אחר (בראשר סיגל, 2015ב) פירטתי את הסיבות לכך.

בן-חיים³⁶ הציע זאת לראשונה, וברויאר³⁷ אף הציע שייתכן שהתוספתא מייצגת את השלב הזה בהתפתחות של המילות הללו. לדעת בן-חיים, הוספת השלילה העודפת נועדה לחיזוק השלילה, בשל היעדר מובהקות מורפולוגית של השלילה, הואיל והרכיב 'לי באלמלי' לא ניכר עוד בהוראתו השלילית. אם כן מילת לא העודפת לכאורה באה לשם חיזוק צורני מובהק. הצעה זו דחוקה, שכן למבעים רבים בשפה יש רכיב סמנטי שלילי אף כי אין בהם צורך שלילה מפורש (בלי, חוץ מ-, ועוד אחרים שיוזכרו להלן), ולעולם אין הם זקוקים לחיזוק. ברם, אפשר לראות בתופעה הזאת מקרה של תופעה כללית אחרת, שסמן שלילה אינו תורם לסמנטיקה, כלומר מבעים הכוללים אותו ומבעים שהוא נעדר מהם שקולים מצד הסמנטיקה. תופעה זו זכתה לכמה כינויים, ובהם *pleonastic negation*, *expletive negation*, *paratactic negation*, *superfluous negation* (להלן אשתמש במינוח "שלילה אקספליטיבית").³⁸ כך למשל בצרפתית:

13. J'ai peur qu'il (ne) pleuve.

'אני חושש (ש)לא) ירד גשם' (=אני חושש שירד גשם).

כיוצא באלו אפשר למצוא לעיתים בעברית החדשה הדכורה מבעים שבהם שלילה שאיננה תורמת לסמנטיקה. הרי דוגמאות מתועדות:³⁹

14. א. עד שלא יגיע מיליארדר רוסי, ניוקאסל תקשה |=(חברת) ניוקאסל תקשה עד שיגיע מיליארדר רוסי|.

ב. אני לא רוצה שמישהו ייצא מפה בלי שהוא לא קיבל מענה על השאלות שלו |=בלי שהוא קיבל מענה על השאלות שלו|.

מקרים דומים לעד שלא עם שלילה אקספליטיבית מצויים כבר בלשון המקרא (עד אשר לא).⁴⁰

השלילה האקספליטיבית זכתה לדיונים תחביריים וסמנטיים מגוונים. אין זה המקום להרחיב על התופעה. לענייננו חשובה ההבחנה של ג'ין וקוניג שהמשותף ל-23 סוגי ההקשרים שנפוצה בהם שלילה אקספליטיבית בשפות העולם הוא שגם המשפט החיובי וגם שלילתו מתקיימים באופן כלשהו, וזמינים מבחינה קוגניטיבית.⁴¹

36. בן-חיים, תשי"ב-תשי"ג.

37. ברויאר, תשמ"ז.

38. למשל אבלס, 2005; קריפקה, 2010; מקרי, 2013.

39. רובינשטיין, סישל וצירקין-סדן, 2015, עמ' 168; על התופעה בעברית כתב גם עילם, 2007.

40. קהלת יב, 1, 2, 6. אני מבקש להודות לדרורן יעקב על ההפניה הזאת.

41. ג'ין וקוניג (2017), בתיאור תאורטי: An expletive negation can only occur in a context: OP (p) if OP (p) entails "not p" at some subset of indices.

כך למשל בשפות שונות, שלילה אקספליטיבית נפוצה כמשלים לפועל **מכחיש**. אפשר להמחיש את הזמינות של המשפט השלול 15 ביוונית:⁴²

15. ἢ καταργῆ μὴ δεδρακέαι τάδε (Sophocles, Antigone, 442).
 'אתה מכחיש (לא) עשיתי את זה' = **אתה מכחיש שעשית את זה**
 'אתה טוען: "בעולם האמיתי לא עשיתי את זה".'

מבחינה התוכן, בשפות הללו ההוראה של המשפט בין הגרשים (שאינו קביל בעברית) הוא המשפט המודגש, והטענה היא שזה נובע מהתוכן המצוי בין הסוגריים. לאור זאת, השימוש בשלילה אקספליטיבית בתנאי בטל צפוי, שכן קדם-ההנחה היא שהשלילה של הרישה של תנאי בטל תמיד מתקיימת בעולם הממשי.

16. אם הייתי נוסע לתל אביב הייתי פוגש כך [קדם-ההנחה, הפסוקית "לא נסעתי לתל-אביב", אמיתית].

על פי האפיון הזה להקשרים שהשלילה האקספליטיבית מצויה בהם, אפשר להבין כיצד היא עשויה להתפתח גם בסביבה של תנאי בטל שלילי. התפתחות מעין זו דומה למצוי במבנה הצרפתי הכולל את הביטוי à moins que (אלא אם):

17. Je l'aiderai à moins que vous ne le fassiez.
 I'll help him unless you do it.⁴³

באופן דומה נקל לשער מצב שבו ניתוספה לאלמלי שלילה אקספליטיבית, וממילא רישה של משפטי תנאי שפתחו באלמלי הייתה שקולה במשמעה לאלו שפתחו באלמלי לא (וכפי שנראה להלן בסעיף 2.8, תופעה מקבילה מתרחשת בעברית החדשה). מטבע הדברים תופעה זו התרחשה רק כאשר אלמלי הופיעה בראשית פסוקית ('אילו לא') ולא כמילת יחס ('בלי'), שכן שלילה אקספליטיבית תלויה בקיומה של פסוקית שאותה שוללים. פסוקית מעין זו איננה קיימת בצירוף עם מילת יחס. כפי שצוין לעיל, ברואר עמד על כך שבתוספת אלמלי מתפרשת 'אילו לא', ולכן מן הסתם יש לפרש את לא בדוגמה הבאה מהתוספתא מהתקופה התנאית כשלילה אקספליטיבית:

18. שאילמלא לא הזיקו היה יפה שמנה מאות וזו (תוספתא, בבא קמא ג, ה).

2.6 מעבר משלב ה לשלב ו: אלמלי / אלמלי לא ('אילו לא') < אלמלי ('אילו') אלמלי לא ('אילו לא')
 בן-חיים הציע שהאיל והצירוף אלמלי לא התפרש כמוכן שלילי ('אילו לא'), אפשר

42. דוגמאות ביוונית עתיקה מופיעות אצל סמיית', 1920, סעיף 2739, עמ' 622, ושם גם דוגמאות משפות אחרות.

43. french.kwiziq.com

להעלות על הדעת מצב שבו היה ניתוח סמנטי חדש (ראנליזה סמנטית) של הרכיבים, והרכיב לא התפרש כתורם לרכיב המשמעות של השלילה. מכאן התפרשה אלמלי לבדה כציון של התנאי הבטל.

	אלמלי	לא	19. המבט
פירוש בשלב א	אילו לא	שלילה אקספליטיבית	
פירוש בשלב ב	אילו	לא	

לאחר שאלמלי לבדה ציינה את התנאי הבטל, היא יכלה להופיע גם ברישה חיובית (20א) וגם ברישה שלילית, עם מילת לא (20ב):

20. א. אלמלא אני חי והוא מת יכול החי להכחיש את המת. עכשיו שאני חי והוא חי היאך החי יכול להכחיש את החי (בבלי, ברכות כז ע"ב).
 ב. אמ' רב חנא בר ביזנא אמ' ר' שמעון חסידא. אילמלא לא נצטננו גחלים מידו של כרוב לידו של גבריאיל לא נשתייר משנאיהן של ישראל שריד (בבלי, יומא עז ע"א).

לתהליך הזה עשוי היה להיות מניע נוסף. כפי שצוין לעיל, בשלב ה אין דרך לציון של התנאי הבטל החיובי באופן מסומן המקביל לאלמלי. לאור זאת, ייתכן שלחץ פרדיגמטי, להשלמת הפרדיגמה של הדרכים להביע הן רישה חיובית הן רישה שלילית לתנאי בטל, סייע לתהליך המדובר.

זאת ועוד, הראנליזה המוצעת תלויה בקיומה של שלילה אקספליטיבית בשלב הקודם. שלילה מעין זו תלויה בקיומה של פסוקית, וממילא היא התממשה אך ורק בהקשרים שבהם שימשה אלמלי כציון של משפטי תנאי. לפי זה, בהקשרים שאלמלי משמשת בהם כמילת היחס שהוראתה 'בלי' לא הופיעה שלילה אקספליטיבית, ולפיכך בהם נותר השימוש במילת היחס אלמלי כשהיה.⁴⁴ התוצאה של התהליך הזה מוליכה אל התפוצה הסינכרונית המוצגת לעיל בטבלה (2).

44. לפי ההסבר הזה, במקרים שהצורה אלמלי הופיעה לפני שם, לא הייתה יכולה להיות שלילה אקספליטיבית, וממילא לא יכול הניתוח המחודש להתרחש. בן-חיים (תשי"ב-תשי"ג), הסביר זאת בדרך שונה. על פי שיטתו: (1) השלילה נוספה לאלמלי כי היא לא ניכרה באלמלי; (2) לפני שם מדובר במשפט שמני. לפי זה השלילה אמורה הייתה אמורה להופיע גם לפני המשפט השמני, שכן היא נחלשה באלמלי עצמה, והוראתה אחת בכל המקרים. בלשונו של בן-חיים (שם, עמ' ???): "התפתחות זו, שהייתה עשויה להביא לידי הפיכתה של מלת אלמלא-אלמלי ממלת תנאי שלילית לחיובית בכל מקום". לכן הוא נדרש להניח שהראנליזה של לא לפני משפט שמני היא שלא יכלה להתרחש, והנימוק לכך הוא שהיא נמנעה הואיל ו"עמד בדרכה חוק תחבירי אחר, והוא הכלל שאין שוללים משפטי שמני בעברית (וכן גם בלשון חכמים) במלת 'לא', אלא במילת 'אין'. משום כן לא יכלה מלת 'לא' הנוספת לחדור אל תוך משפט שמני" (שם, עמ' 29). ברם, מלבד זאת שראינו שאין מדובר במשפטים שמניים בדווקא, לו היו הדברים נכונים היינו מצפים למצוא "שרידים" של שלילה אקספליטיבית אחרי אלמלי בכל ההקשרים. ברם, בכל ההקשרים שהוראה של אלמלי שלילית בהכרח – המילית לא איננה

לפי שעה נידונה כאן אלמלי הבבלית. לכאורה אפשר להציע הסבר דומה גם למקבילתה הארץ-ישראלית אילולי. ברם, שתי נקודות מעוררות את התהייה אם אכן התהליך הזה התרחש במקביל גם בארץ ישראל:

1. כפי שצוין לעיל השימוש החיובי באילולי ('אילו'), נדיר מאוד (דוגמה אחת או שתיים), ולהלן (סעיף 3.1) נראה כי הדוגמאות המעטות לשימוש זה מסופקות.
2. אין בנמצא אף דוגמה אחת להוראה חיובית ברישה של משפט שלילה, כלומר הצירוף אילולי לא אינו נקרה.⁴⁵ בארמית מארץ ישראל אילולי מופיעה רק ברישה של משפט תנאי בהוראה שלילית.

לאור זאת יש יסוד חזק לשער שמילת התנאי אילולי נותרה בהוראה של 'אילו לא' בלשון ארץ ישראל. לצורך הדיון הבא חשוב לציין שאף אם התהליך עצמו התרחש בלשון הדבורה של אמוראי ארץ ישראל, מי שלומד את החיבורים הללו נחשף כמעט אך ורק לשימושים של אילולי בהוראתה המקורית – 'אילו לא'.

2.7 מעבר משלב ו לשלב ז: אלמלי ('אילו') < אלמלי ('אילו לא')

במהלך תקופת הביניים ועד לתחיית הדיבור בעברית ניכרת אצל כותבים שונים בעברית חזרה לשימוש המקורי של אלמלי – בהוראה של 'אילולי לא'. כפי שכבר ידוע (ואחזור לזה בחלק האחרון של המאמר), אפשר לתלות חלק מהתופעה בהחלטה פרסקריפטיבית שנבעה מחוסר הבנה של ההבדל בין השימוש במילת היחס ובין השימוש במילת התנאי. לצד זה, אפשר שעניין נוסף השפיע על השינוי הזה. תקופת הביניים היא תקופה שבה יודעי העברית וכותביה רכשו את שפתם משפת המקורות המגוונת. מלשון המקרא ומלשון חז"ל, מארץ ישראל ומבבל. כך הם ירשו גם את אילולי הארץ-ישראלית וגם את אלמלי הבבלית. כפי שכבר צוין, בפועל אילולי הארץ-ישראלית שימשה רק בהוראה השלילית ('אילו לא'), וסביר שכך היא

מופיעה. ראוי לציין שדוגמה של "אלמלי אין" שבה לאלמלי הוראה חיובית (אילו) מופיעה בכמה עדי נוסח של התלמוד הבבלי. כך למשל, להלן דוגמה (43) וכך גם בדוגמה הזאת: "שאלמלא אין שם מחיצה מרחיק ארבע אמות וזורע" (עירובין צב ע"ב, Oxford Opp. Add. fol. 23). בשאר כתבי היד מופיעה מילת התנאי אילו תמורת אלמלא. ברויאר טען שהסברו של בן-חיים מתאים גם לפני פסוקית משועבדת (אילולי ש') "לפני פועל עם שי"ן הזיקה המשמש למעשה כמו שם" (ברויאר, תשמ"ז, עמ' 130). ההסבר הזה תמוה, שכן ניתוחו של בן-חיים נסמך על השימוש במילת השלילה אין, ואין זה רלוונטי לפסוקיות משועבדות. ההסבר הרלוונטי להתניה של פסוקיות משועבדות יכול להישען על ניתוחו של למברט (1880) לשימוש הזה, שאף כאן מדובר במילת חיבור שהוראתה 'בלי ש-', ולפי זה ההסבר בגוף הדברים הוא שמתאים.

45. יש כמה דוגמאות במדרש תנחומא (מקובל לייחס אותו למאה התשיעית בארץ ישראל), כגון זו: "וישב בשמים ישחק י"י ילעג למו. שאילולי לא בנו היו אומרים. אילו בנינו היינו עולים לשמים ונלחמים כנגדו. הצליח להם ועשו. הביט בהם והפיצם. שנ' 'ויפץ י' אותם'" (תנחומא נח, יח).

אכן התפרשה.⁴⁶ מתקבל אפוא על הדעת שהקרבה בצליל ובמשמעות (תנאי בטל) הביאה למיזוג מחדש של שתי הצורות.⁴⁷ כך לאחר שנפרדו אילולי ואלמלי בצליל, וייתכן שגם במשמעות, הן הפכו לווריאנטים המשמשים בחילוף חופשי. העובדה שבמידה רבה הצורות הללו התמזגו באה לידי ביטוי בכך שאילולי החלה להופיע ברישה של משפט תנאי בלי שעבוד, ואלמלי מצאה את מקומה לפני משפט משועבד עם ד"/ש-, ואותם הביטויים מתחלפים ביניהם. הרי כמה דוגמאות מילקוט שמעוני (נערך במאה השלוש-עשרה):

21. אילולי לא באתי (פקודי תיז).

אלמלי לא באתי (שיר השירים תתקפו).

ובתקופות מאוחרות יותר:⁴⁸

א. אלמלי דמסתפינא.⁴⁹

ב. אילולי דמסתפינא.⁵⁰

כאמור, בפועל אילולי כמעט בכל היקרויותיה מתפרשת כנושאת את התוכן השלילי ('אילו לא'), וממילא מתקבל על הדעת שכל זה תרם להופעות של אלמלי בהוראה שלילית גם כן. כך למשל מעניינת הדוגמה הבאה, שהיא מקבילה לדוגמה (ב20) לעיל, ובה אלמלי מופיעה במדרש תנחומא (מקובל לייחס אותו למאה התשיעית בארץ ישראל) בהוראה שלילית:

23. אמ' ר' יוחנן בשם ר' שמעון בן יוחי. אילמלא נצטננו גחלים מידו של כרוב לידו של גבריאל לא נשתייר משונאין של ישראל שריד ופליט (תנחומא, תזריע ט).⁵¹

לענייננו לא משנה כלל אם דוגמה זו משקפת את לשון עורכי מדרש תנחומא או שלב כלשהו במסירתו. זו עדות שכבר אז החלה אלמלי לעבור את השינוי הסמנטי

46. למשל רש"י (המאה האחת-עשרה) בפירושו לבראשית כו 5: "מצוותי". מצות שאילולא נכתבו ראויין להצטוות. כגון גזל ושפיכות דמים".

47. באופן דומה, בנוגע לתופעה של מיזוג סמנטי בין צורות קרובות בצליל הצבעתי על אפשרו של ההתמזגות בין כינוי ההדריות לתואר הפועל האסוציאטיבי הן באכרית הן בדיאלקטים השונים של הארמית המזרחית (כריאשר סיגל, 2014, עמ' 65–67).

48. ראוי לציין שהביטוי השגור הוא "לולי דמסתפינא", ודומה שניתוח שלם של התופעה דורש גם עיון בשימושים במילת התנאי הזאת, הוזה במשמעות לאילולי ברישה של משפטי תנאי.

49. ר' יהודה ב"ר שמואל רוזאניס (נולד בקושטא, סוף המאה השבע-עשרה), משנה למלך, הלכות מעשה קרבנות, יג ד.

50. רבי חיים פלאג'י (נולד באיזמיר, סוף המאה השמונה-עשרה), חיים ומלך, הלכות תפילה ונשיאת כפיים, יג, א.

51. ולהלן דוגמה 31, שמופיע בה המשפט הזה בדגם הארץ-ישראלי בעד נוסח של התלמוד הבבלי. זו בהחלט יכולה להיות תחנת מעבר לשינוי המתועד בתנחומא.

המדובר. עדויות מפורשות לשימוש של אלמלי בהוראה שלילית אפשר למצוא במקורות אלו:⁵²

24. א. ואילמלא שנינו באותה משנה והמאדים פני חבירו הייתי מוציאו אף מכלל מקרא וכדברי האומר זה אפיקורוס.⁵³
 ב. ואמנם יתכן לומר שמה שנאמר כי כל הנפש אשר לא תעונה הוא כמו שנאמרו וערל זכר אשר לא ימול את בשר ערלתו ויהיה זה החיוב על בטול העשה, כמו שחשבת אתה, אלמלא בארה הקבלה שהוא לא תעשה בהכרח כמו שפרש במצוה המאה ותשעים ממצות לא תעשה.⁵⁴
 ג. ואלמלי עורר אותנו המוסר לדבר עליהם החשינו מהם, אלא שכפי בקשתו אמרנו מה שאמרנו, ובטחוננו על אלהים.⁵⁵
 ד. אף על פי שאין זה צריך ראייה כי מעצמו הוא מוכרע, מכל מקום אכתוב גירסת ירושלמי שמפרשת, שאין הדבר אלא בשערבו החצרות לעצמן, שאלמלא נפרצה היתה מותרת כל אחת להוציא אל החצר כלים ששבתו בבית, ועכשו הקטנה שנפרצה במלואה אסורה בכלים ששבתו בבית. (שו"ת הרשב"א החדשות).⁵⁶
 ה. שאלמלי דבר גדול הוא לא הוה טרחי בה קמאיי כולי האי.⁵⁷

לענייננו חשוב לציין שלפחות שניים מהמחברים הללו השתמשו באלמלי גם בדגם הארץ-הישראלי של אילולי – לפני משפט משועבד הפותח בש' הזיקה. בהקשרים הללו אלמלי משמשת בהוראה שלילית, ולפיכך מתקבל על הדעת שהסמנטיקה של שני השימושים הללו הזדהתה:

25. א. ואלמלא שנקוד כך במשנה הייתי אומר שמכפר תותא הוה.⁵⁸
 ב. וכדאמרי' אלמלא שקיבלו ישראל את התורה שמתשת כוחם אין כל אומה יכולה לעמוד בפניהם.⁵⁹
 ג. משום דבכי האי גוונא, ודאי אין האשה יכולה לומר: נחת רוח עשיתי לבעלי. דאלמלא שגמרה בדעתה להקנות ולהשתעבד, לא עשתה כן משום נחת רוח.⁶⁰

52. בהיעדר כתיב יד זמינים אני נסמך על הרפוסים המופיעים בפרויקט השו"ת.
 53. מחזור ויטרי, סימן תכו (ראשית המאה השלוש-עשרה).
 54. שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם, סימן סה (ראשית המאה השלוש-עשרה).
 55. שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם, סימן ע.
 56. (מכתב יד) סימן כו (המאה השלוש-עשרה).
 57. הלכות ספר תורה (גנוזי מצרים), עמ' 20.
 58. מחזור ויטרי, סימן תכו.
 59. מחזור ויטרי, סימן תכט.
 60. שו"ת הרשב"א, חלק ב, סימן כה.

ד. אלמלא שהוא במקום אונסיין, היה אסור לעולם.⁶¹

חשוב להדגיש שלצד השימושים הללו מוצאים בלשון ימי הביניים שימוש נפוץ באלמלי גם בהוראה חיובית, ובמידה רבה אפשר לשער שהשימוש הזה נפוץ הואיל והמקורות הללו מרבים לצטט סוגיות מהתלמוד הבבלי, וממילא הדקדוק הזה שגור בלשונם. אבינרי, בדיונו הנורמטיבי, מציג למעשה עדויות שחוסר האחידות בשימוש באלמלי נמשך עד לתקופת התחייה.⁶² בעברית החדשה, בסופו של התהליך, התייצב השימוש בצורה אלמלי, והיא חזרה להוראתה המקורית – 'אילו לא'.⁶³

2.8 מעבר משלב ז לשלב ח: אלמלי ('אילו לא') < אלמלי / אלמלי לא ('אילו לא') מרגע שחזרה אלמלי להוראתה המקורית, ושלב ז זהה לשלב ג, לא מפתיע לראות שלילה אקספליטיבית בשלב ח, הוזהה לשלב ד. כך אפשר לראות בדוגמאות הללו מהעברית הכתובה בת זמננו:

26. זה יכול היה להיות לא נורא כל כך, אלמלא לא הגיעו גם חולים שנזקקו לדיאליזה לבתי החולים, אלמלא נתקעו במשך מחצית היממה בדצמבר 2013 אלפי נוסעים במכוניות הקפואות בדרכים העולות לירושלים ובתוך העיר, והרשימה עוד ארוכה.⁶⁴

27. ראוי היה נאשם 3 לעונש חמור מזה המוצע על-ידי, אלמלא לא באו לבקש בעבורו נסיבותיו האישיות הקשות עד מאד.⁶⁵

שלילה אקספליטיבית מטבעה איננה מתרחשת כל הזמן (והציטוט בדוגמה 26 מדגים את זה היטב), אך היא זמינה ומצויה אצל דוברי העברית החדשה.

61. שו"ת הרשב"א, חלק ה, סימן רפה.

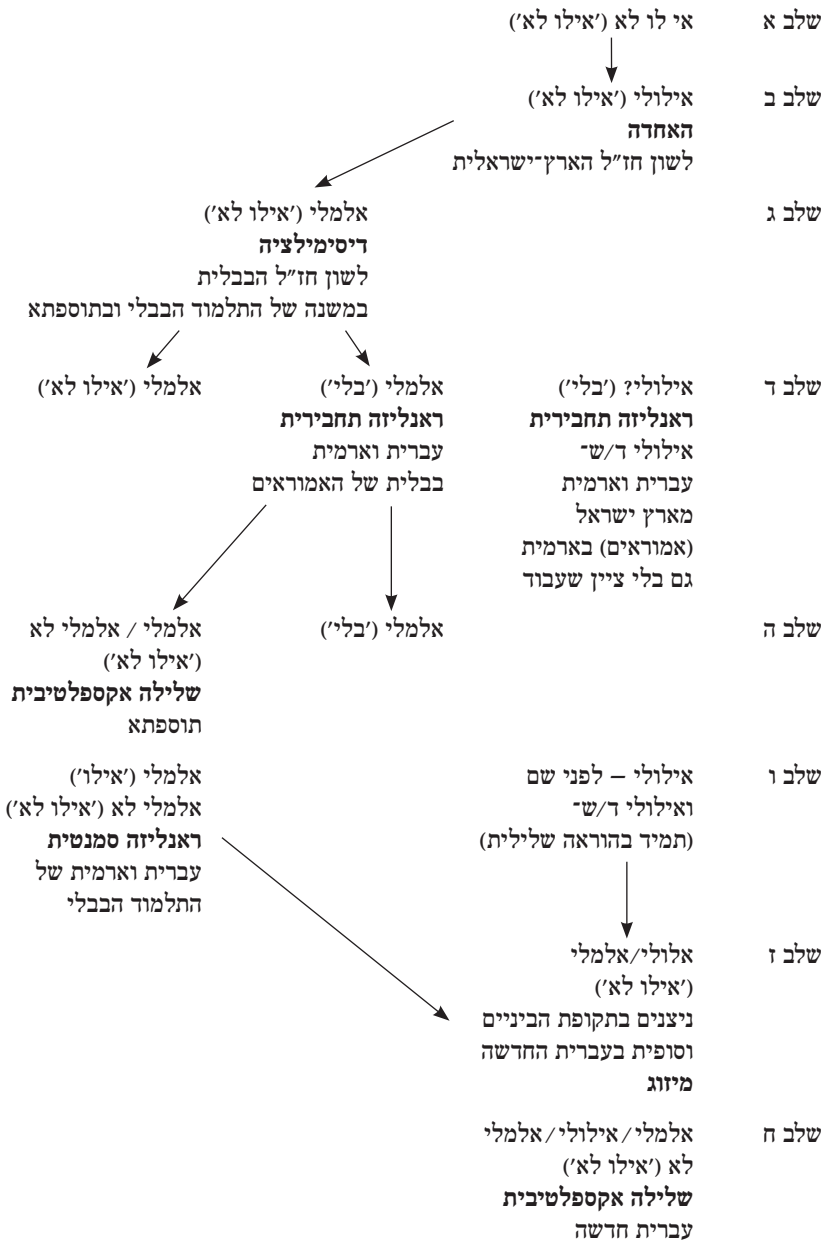
62. אבינרי, תשכ"ד, עמ' 34.

63. להשלים הפניה למירי ברזיון.

64. openu.ac.il

65. rotter.net

2.9 הטבלה שלהלן מסכמת את התהליכים המדורברים:

3. דוגמאות חריגות

בסעיף הזה אני מבקש לבחון חריגות מההכללות שהוצגו בסעיף הקודם ולנסות להסביר את רקען. אפריד בין שני סוגים של חריגות: (1) חריגות מההכללות הנוגעות לתפוצה הדיאלקטית, כלומר מבנה ארץ-ישראלי בכבל ולהפך; (2) משמעות לא צפויה: מבנים שבהם אלמלי אמורה להתפרש כחיובית ('אילו'), אך מתפרשת כשלילית ('אילו לא').

3.1 חריגות מההכללה הדיאלקטית

על פי מה שראינו לעיל, הן בתלמוד הבבלי הן בירושלמי הצורות אילולי ואלמלי מופיעות לפני שם בהוראה השלילית. בירושלמי אילולי מופיעה לפני פסוקית משועבדת (אילולי ד/ש) בהוראה שלילית (ובארמית גם בלי ציון של שעבוד בהוראה שלילית), ואילו בכבלי אלמלי מופיעה בראש פסוקית תנאי ללא ציון שעבוד בהוראה חיובית.⁶⁶ בסעיף הזה נבחן את החריגות להכללה הזאת. יש חריגה אחת בירושלמי שבה מופיע הדגם הבבלי:

28. ר' שמעון בן לקיש אמ'. איוב לא היה ולא עתיד להיות. מחלפה שיטתיה דר' שמעון בן לקיש. תמן אמ' ר' שמעון בן לקיש בשם בר קפרא. כימי אברהם אבינו היה. והכא הוא אמ' הכין. אלא הוא היה וייסורין לא היו. ולמה נכתבו עליו. אלא לומ' שאילולי באו עליו היה יכול לעמוד בהן (ירושלמי, סוטה ה, ה ו"ד).

שלושה דברים חשוב לציין בנוגע לחריגה הזאת: (1) השורה הרלוונטית נעדרת מכ"י וטיקן 133 של הירושלמי; (2) הציורף אלא לומר מופיע רק בתוספתא ובתלמוד הבבלי, ואינו מופיע בירושלמי למעט פה;⁶⁷ (3) התוכן של השורה החסרה מופיע כבראשית רבה, ושם נאמר אלא שאילו במקום שבירושלמי מופיע אילולי:

29. ר' שמעון בן לקיש אמ'. איוב לא היה ולא נהיה. מחלפת שטתיה דר' שמעון

66. חריגות צורניות נדירות למדי. הצורה אילולי מצויה לעיתים נדירות בכתבי יד של התלמוד הבבלי, כך למשל בברכות ו ע"א היא מצויה רק בכ"י וינה, ובסנהדרין צה ע"ב רק בכ"י של בית המדרש לרבנים (ENA 2089.6). לצד זה במסכת ראש השנה לד ע"א, במקום שמופיע "אילולי" (מלשון יללה), בכ"י בית המדרש לרבנים 1608 (ENA 850) השתבשה הגרסה ונצמדו הצורות לאילולי. בירושלמי, כפי שציין ברויאר (תשמ"ז, עמ' 131–132), אלמלי מופיעה בכ"י לייך פעמיים, ביומא (ד, א) ובגיטין (ה, ח). בדוגמה מגיטין יש סיבות טובות לשער שהטקסט הפך להיות דומה ללשון הבבלי, שכן נאמר שם "אמ' ר' אימי. אילמלא ר' אבא כבר היינו באין להתיר ע'ז שלהן". זו מקבילה למה שראינו לעיל (א2) ממסכת עבודה זרה: "אמ' ר' אמי. אילולא ר' בא [=שם פרטין] היה לנו להתיר ע'ז שלהן" (ירושלמי, עבודה זרה א, ג [לט ע"ג]). דומה שהגרסה במסכת גיטין עברה המרה ללשון הבבלי הן בשימוש באלמלי תמורת אילולי הן בשם האמורא "ר' אבא", תמורת "ר' בא".

67. אני מבקש להורות ליעקב מאיר, שהבחין בעובדה הזאת.

בן לקיש. תמן אמ' ר' שמעון ב(ל)ן לקיש בשם בר קפרא. בימי אברהם היה. וכה הוא אמ'. איוב לא היה ולא נהיה. אלא לא היה ביסורין שנכתבו עליו. ולמה נכתבו עליו. אלא שאילו באו עליו היה יכול לעמוד בהם (בראשית רבה נז, ד).

שלוש העובדות הללו,⁶⁸ בצירוף השימוש היחידאי בתלמוד הירושלמי באילולי בהוראה חיובית, מטילים ספק בקביעה שזה הנוסח המקורי בירושלמי, הן מצד התוכן הן מצד הלשון. ראוי אפוא לשקול שמא תוכן מבראשית רבה נוסף לסוגיה המקורית בידי מי שאימץ את התחביר של התלמוד הבבלי לאוצר המילים של הירושלמי.⁶⁹ לענייננו חשוב הדיון של לייב מוסקוביץ,⁷⁰ שהצביע על סוגיה בירושלמי שנכון להניח בה כי מעתיקי התלמוד שילכו קטעים ממדרש ויקרא רבה (או מחיבור דומה) בתלמוד הירושלמי. לאור זאת ראוי לשקול שאף בחריגה זו (דוגמה 29) מדובר בהכנסה של אלמנט מבראשית רבה בידי מעתיקי התלמוד. על פי זה, מי שהכניס את אילולי לירושלמי הושפע מהדקדוק של אלמלי הבבלי.

הדגם שבו אלמלא מופיעה לפני פסוקית משועבדת המצוינת בש-/ד- נעדר כמעט לחלוטין מהלשון של התלמוד הבבלי. ברם, מוצאים אותו פעמים ספורות בעדי נוסח מעטים בעברית ובארמית:

30. אלמלא דאמרינהו משה רבינו [באורייתא] ואתו [אנשי] כנסת הגדולה ותקנינהו בתפלה אנן לא אמרי להו (ברכות לד ע"ב, כ"י מינכן).

בכל שאר כתבי היד: "אי לאו דאמרינהו/דכתבינהו משה באורייתא".

31. אמ"ר שמעו' חסידא אלמלא שנצטננו גחלים מידו של כרוב לידו של גבריאל לא נשתייר משנאיהם של שריד ופליט (בבלי, יומא עז ע"א, כ"י בצאנו).

בכל שאר כתבי היד: אלמלי לא.

32. ואמ' רב יהודה אמ' רב אילמלא שקבל דוד לשון הרע לא נחלקה מלכות בית דוד ולא ישראל עובדים עבודה זרה ולא גלינו מארצנו (שבת נו ע"א, כ"י אוקספורד, Opp. Add. fol. 23).

בכל שאר כתבי היד: אלמלי לא.

68. חשוב לציין שדילוגים של שורות בכ"י וטיקן 133 נפוצים מאוד, וכפי שהראה מאיר (כרפוס), בדרך כלל אפשר להראות, על פי כמה המילים שמדובר בסופר שדילג בשורה בקריאה. העובדה שמדובר כאן בהיגד שלם ובדרשה נוספת מחזקת את האפשרות שההיגד חסר בכ"י וטיקן. מכל מקום, הטענה בגוף הדברים מתקבלת מהניתוח הלשוני כשלעצמו גם בלי ההישענות על מה שנעדר מכ"י וטיקן.

69. על הזיקה של התלמוד הבבלי לבראשית רבה וסקירה של הספרות בעניין זה כתב אלבק, תשכ"ה, עמ' 66–84.

70. מוסקוביץ, תשנ"ג. אני מודה למיכל בר-אשר סיגל וליעקב מאיר על ההפניות לספרות זו.

להלן נדון בחריגה נוספת, בדוגמה 71.39.
 כפי שכבר ראינו לעיל (2.7), מעברים בין הדגמים התרחשו בימי הביניים. החילופים שנידונו כאן מעידים שבהיסטוריה של המסירה של התלמודים היו שני הדגמים הללו מוכרים, ועלולים היו להתמוזג ועל ידי כך לחדור לטקסטים שלא במקומם הטבעי. בתלמוד הבבלי ברור לחלוטין שמדובר בחדירה של תחביר זר, ואילו בירושלמי זה נותר בגדר אפשרות. כמובן ייתכן שהתופעה הזאת קדומה, ושטהרנות מבנית לא הייתה קיימת כבר בתקופה של היווצרות הטקסטים עצמם. יש לזכור את האפשרויות הללו בדיון בחריגות הסמנטיות בסעיף הבא.

3.2 חריגות בהוראה

3.2.1 סקירת החריגות

בארט⁷² כבר עמד על רוב החריגות להכללות שנוסחו לעיל. הוא ציין את ארבע הדוגמאות הללו שבהן מופיעה בתלמוד הבבלי הצורה אלמלי בהוראה שלילית (וכולן בעברית):

33. שלח לו שמעון בן שטח לחוני המעגל אלמלי חוני אתה גוזריני עליך נידוי

שאילו שנים כשני אליהו ומפתחות בידו לא נמצא שם שמים מתחלל בידך אבל מה אעשה לך שאתה מתחטא לפני המקום כבן שמתחטא על אביו ועושה לו רצונו [...] מעשה בתודוס איש רומי שהנהיג את בני רומי לאכול גדיים מקולסים בלילי פסחים שלחו לו חכמים אילמלי תודוס אתה גוזריני עליך נדוי שאתה מאכיל את ישראל קדשים בחוצה לארץ (ברכות יט ע"א, כ"י פריז). המשפט הראשון מופיע גם בתענית יט ע"א, כג ע"א, והמשפט השני מופיע גם בפסחים נג ע"א-ע"ב).

34. אילמלא בן נץ מעמידה היתה מחרבת כל העול' כולו (גיטין לא ע"ב, כ"י וטיקן 130. משפט זהה מופיע בבבא בתרא עה ע"א).

35. ואלמלא מים מכסין אותו אין כל בריה יכולה לעמוד בפני רוחו (בבא בתרא עד ע"ב, כ"י המבורג).

בארט הבחין שבכל ארבע הדוגמאות המשפטים שמניים (בן-יהודה ובן-חיים העניקו לזה חשיבות רבה), אך ציין שאי אפשר לתלות את החריגות בכך, שכן במשפטים שמניים אחרים אלמלי מתפרשת בהוראה חיובית. כמו למשל בדוגמה הזאת:

71. כך גם במסכת תענית כ ע"א. בכתבי היד: "אלמלא לא / אילו לא / אם לא נקדה/זרחה חמה היה לי פתחון פה עליך שאוציא את מעותי ממך / שאוציא ממך את מעותיי". ובדפוס (ספרדי משנת 1480): "אלמלא שנקרה חמה היה לי פתחון פה עליך שאוציא ממך את מעותיי".

72. בארט, 1880, עמ' 300.

36. אלמלא לוי אתה פסול אתה מן הדוכן (בבלי, מגילה כד ע"ב, כ"י ניו יורק, קולומביה X 893 T 141).⁷³

ספרות המחקר מציעה שתי דרכים להסבר החריגות המועטות הללו.⁷⁴ הדרך הראשונה היא להציע שחלו שיבושים במסירה. כך הציע בארט, בשמו של איזודר לב, שבדוגמאות 34–35 מדובר במשפטים שמקורם בדגם השמני בהשמטת השעבוד (כלומר שבמקור היה "אלמלא בן נץ שמעמידה" ו"אלמלא מים שמכסין"), ובמשפטים שבדוגמה 33 הוא הניח שנשמטה מילת השלילה (כלומר שבמקור נאמר "אלמלא לא תודוס אתה", "אלמלא לא חוני אתה").

הדרך השנייה שהוצעה להסבר החריגות הללו נעוצה בעובדה שחלו שינויים היסטוריים, ושהטקסטים משקפים רבדים שונים של השפה. לדעת יסטרוב⁷⁵ מדובר בארכאיזם, ואילו לדעת בן-חיים בסביבה של משפטים שמניים התהליך של השינוי הסמנטי היה לא סדיר.⁷⁶ אינני מתכוון להכריע בין ההסברים הללו. ברם, אני מבקש להוסיף כמה פריטי מידע הנוגעים למשפטים הללו, ובהם כאלה שיחזקו את ההצעות שנאמרו כבר במחקר.

3.2.2 שריד היסטורי של הדגם העתיק

כפי שכבר הערתי לעיל בדוגמה 3, דוגמה 33, שנאמר בה "אלמלי חוני אתה", מופיעה במשנת הבבלי במסכת תענית, וראוי לשקול שמא היא מייצגת את השלב הקדום שבו הוראת אלמלי הייתה שלילית בכל מקום, כפי שהוצע בנוגע ללשון התוספתא. על פי זה אפשר גם לשער שנשתגר המשפט הזה, ובכל הופעותיו בתלמוד הבבלי (ברכות יט ע"א, תענית יט ע"א, כג ע"א) נשתמר בדגם העתיק שבו אלמלי שימשה בהוראה שלילית ('אילו לא'). כמו כן, ייתכן שהסמיכות של המשפט "אלמלי תודוס אתה" (ברכות יט ע"א) למשפט "אלמלא חוני אתה" והדמיון בתוכן ובמבנה של שניהם באופן כללי גרמו לדמיון בין הלשונות של הטקסט (בצירוף העובדות שאציין בסמוך).

3.2.3 שיבושים/שינויים במסירה

בסעיף 2.1 למדנו שיש הבדל בין לשון ארץ ישראל ללשון בבל בשימוש של אילולי ואלמלי לפני פסוקית. בארץ ישראל מופיע אילולי לפני פסוקית הפותחת בצייני השעבוד ש-/ד- בהוראה השלילית ('אילו לא'), ואילו בכבל מופיעה אלמלי ברישה של משפט התנאי בלי ציין השעבוד, בהוראה חיובית ('אילו'). לאור זאת,

73. בן-יהודה הסתמך על נוסח הדפוס "אלמלי אתה לוי", שבו סדר המילים שונה מהדוגמה "אלמלי חוני אתה". ברם, סדר המילים "אתה לוי" מצוי רק בדפוסים ובכ"י קיימברידג' (T-S F1 [2] 20). ככל שבעת כתיב היד האחרים סדר המילים הוא "אלמלי לוי אתה".
74. בן-יהודה ניסה לטעון שיש כלל שיכול להסביר אותם, והוא על פי ההטעמה, אך כפי שהעירו כבר אחרים אין דרך לבסס את דבריו, ואף הוא הודה שאין נימוק מבוסס לחלוקה שהציע.
75. יסטרוב, 1885, עמ' 158.
76. בן-חיים, תשי"ב-תשי"ג, עמ' 29–30.

כאשר עברו מסורות מארץ ישראל לכבל נדרשו שלוש התאמות לשוניות: (1) שינוי לקסיקלי אילולי < אילמלי; (2) הסרה של ציין השעבוד; (3) הוספת שלילה (למעשה, רק משפטים שליליים יכלו לעבור, שכן בפועל בארץ ישראל ההוראה תמיד שלילית). ובכיוון השני, מבבל לארץ-ישראל, נדרשו התאמות הפוכות (ורק משפטים שליליים יכלו לעבור).⁷⁷

לאור זאת, אפשר להעלות על הדעת את האפשרות שמא המשפט השני בדוגמה 33, "אילמלי תודוס אתה גזוריני עליך נדוי", הוא היגד ארץ-ישראלי שעבר לכבל, ושבמקור עמד הנוסח כדוגמת מה שמצוי בתלמוד הירושלמי:

37. תני. אמ' ר' יוסה. תודוס איש רומי הנהיג את אנשי רומי שיהו אוכלין גדיים מקולסין בלילי פסחים. שלחו חכמ' ואמרו לו. אילולא שאת תודוס לא היינו מנדין אותך (ירושלמי, פסחים ז, א וְלָד ע"א).

על פי זה ראוי לשקול שמא במעבר של מסורת מארץ ישראל לכבל התרחשו רק שני השינויים הראשונים, ואילו השלישי, הוספת השלילה – לא התרחש. כמובן הכרת המשפט הראשון במובאה 33 עשויה הייתה לתרום אף היא לכך (הקרבה בין המקורות מתגלה בבואן יחד במסכת ברכות).

להלן (כדיון במובאות שבדוגמה 48 וכדיון בהערות השוליים 79) אני מציע מעבר מהתלמוד הבבלי לירושלמי.

אני מבקש להדגיש שאי אפשר לטעון שכך בדיוק התרחשו הדברים. די לי בהצבעה על קיומה של אפשרות זו – בהתחשב בהבדלים בין לשון ארץ ישראל ללשונם של

77. מעברים בין דגמים יכולים להתקיים גם בתוך קורפוס אחד. בעניין הזה מעניין להשוות בין שני המשפטים הללו מהתלמוד הירושלמי שבהם מופיע תוכן זהה בשני דגמים שונים: "ר' אימי הוה ליה אורחין. אמ' לון. אילולא דאיתגלי חמרא מבשלא דידי לא הוינא משקי לכון מיניה, אמ' ליה ר' ביבי. איתי ואנא שתיי. אמ'. מאן דבעי ימות ייזיל ימות גו בייתה" (תרומות ח, ד ומה ע"ג); "ר' אמי הוה ליה אורחין. אמ' לון. אילולא חמרא מבשלא דידי מגלי לא הוינא משקתכון. אמ' ליה רב ביבי. אייתון ואנן שתינן. אמ'. מאן דבעי מימת ייזיל ימות גו ביתיה" (עבודה זרה ב, ג ומה ע"א). בשני המקומות אילולי משמשת בהוראה שלילית ("אילו לא"). במסכת תרומות הדגם הוא של פסוקית משועבדת ("בלי שהיין המבושל שלי התגלה"). לעומת זאת במסכת עבודה זרה או שזוהו הדגם השמני ("בלי שהיין המבושל שלי במצג שהוא גלוי" – כלומר יש כאן תיאור אבסולוטי) או שיש כאן שינוי בעקבות הדגם הבבלי. יש לשים לב שהצורה דידי הבבלי מופיעה בשני המקומות. המחיקה של השלילה במסכת תרומות מופיעה בכתב היד, והיא על סמך הגרסה המצויה בכ"י וטיקן 133 (ובו מופיעה הצורה דילי הצפויה) ובעקבות כך, בדפוס ונציה (מה ע"ג) לא מופיעה מילת השלילה (מאיר [2018] חקר את הזיקה של כתיב יד אלו לדפוס). הגרסה בכ"י וטיקן סבירה, וכך גם התיקון הנשען על הנוסח הזה מתקבל על הדעת, שכן מדובר בתנאי בטל וההמשך של הסיפור מעיד שאכן ר' אימי לא השקה מהיין שלו. המגיה, ר' דוד פיצקטון מבית הדפוס של ונציה, כדרכו הגיה רק כשהיה לו מקור אחד להישען עליו, ולכן במסכת עבודה זרה נותר הנוסח עם השלילה. קשה לעמוד על אופייה של השלילה המופיעה בכתב יד לידן, ומסתבר שהיא שלילה אקספליטיבית מקורית או שנתהוותה במסירה. אני מבקש להורות ליעקב מאיר על שעזר לי לברר את החילופים כאן.

חכמי בכל ובהנחה הפשוטה, המתגלה בכל רחבי התלמוד הבבלי והירושלמי, שתכנים עברו מספרות זו לספרות זו. כאמור, גם אם בפועל לא כך היו פני הדברים בדוגמה המסוימת הזאת, כפי שראינו לעיל בסעיף 2.9 וכפי שנראה בסמוך, מיזוגים מעין אלו התרחשו, לפחות בשלב המסירה של הטקסטים הללו.

לצד האפשרות לשיבושים במעבר מסורות אני מבקש להצביע על יסוד חזק להנחה שמסרני הטקסטים התלמודיים היו מודעים להבדל הסמנטי המותנה בדגם התחבירי ואף השתמשו בו כדי ליישב משפטים שבהם הצורה אלמלי חורגת ומשמשת בהוראה שלילית ברישה של משפט תנאי. הדברים הללו באים לידי ביטוי במקום נוסף שיש בו חריגה סמנטית, וברוב כתבי היד ההוראה של אלמלי בו שלילית ('אילו לא'):

38. אמ' ר' שמעון בן לקיש יצרו שלאדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש המיתו שנ' צופה רשע לצדיק ומבקש המיתו ואלמלי הקב' עוזר⁷⁸ אין יכול לו שנ' יי' אל תעזבנו בידו ואל תרשיענו בהשפטו (סוכה נב ע"ב, כ"י אוקספורד Bodl. heb. e. 51 [267]; כך גם בכ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23, כ"י לונדון, כ"י בית המדרש לרבנים, כ"י מינכן 140).

אך בכתבי היד האחרים נוסף ציין השעבוד:

39. א"ר יצחק יצרו של אד' מתחדש עליו בכל יום ומבקש להמיתו שנ' צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו ואילמלא שהק' עוז' אין יכול לו שנ' יי לא יעזבנו בידו ולא ירשיענו בהשפטו (סוכה נב ע"א-ע"ב כ"י וטיקן 134, וכך גם בכ"י מינכן 95).

בכך נפתרה הבעיה הסמנטית בלי הוספה של שלילה, אך פתרון זה כרוך בזרות תחבירית לסביבה הבבליית. בדפוסים, מאז דפוס ונציה ננקטה אסטרטגיה שונה שבה המשפט הועבר לדגם השמני בשעבוד המשפט המתאר, ואף היא מעידה על הפנמה של ההתניה התחבירית:

40. אמר רבי שמעון בן לקיש יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש המיתו שנ' (תהלים לז) צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו ואלמלא הקדוש ברוך הוא שעוזר לו אינו יכול לו שנא' (תהלים לז) ה' לא יעזבנו בידו ולא ירשיענו בהשפטו (דפוס ונציה 1521).

3.2.4 הוספה והשמטה של שלילה

כפי שכבר הוזכר לעיל, אפשר לשער שכאשר טקסטים קדומים עמדו לפני המסרנים

78. הדוגמה הזאת לא הוזכרה בספרות, וייתכן שבמקור זה היה מבנה אבסולוטי עם בינוני, הדומה למצוי באנגלית ובשפות אחרות במשפטים שפותחים במילית בלי. כך, למשל, אפשר לתרגם את הפסוקית הזאת לאנגלית: Without God helping him...

הם נדרשו להוסיף שלילה. כך, למשל, במובאות שבדוגמה 41, שהובאו לעיל בדוגמה 1 בחלק מכתבי היד.

41. א. ר' יוסה או'. {מה} ראוי היה עזרא שתנתן תורה על ידו אילמלא קידמו משה (תוספתא, סנהדרין ד, ז).
 ב. ר' יוסי ראוי היה עזרא שתינתן תורה לישראל על ידו אילמלא לא קידמו משה (בבלי, סנהדרין כא ע"ב).

כיוצא בזה, תיקונים מעין אלו מצויים לעיתים בכתבי היד. לצד המסרנים ששימרו את המסורת הקדומה על אף זרותה הסמנטית, היו שביקשו להתאימה לסמנטיקה הרווחת בתלמוד הבבלי. כך למשל בחלק מעדי הנוסח למובאה בדוגמה 33 ולמקבילותיה מופיעה שלילה.

42. א. שלח לו שמעון בן שטח לחוני המעגל אלמלא [לא] חוני המעגל אתה גזורני עליך נידוי (בבלי, ברכות יט ע"א, כ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23).
 ב. שלח לו שמע' בן שטח אלמלא לא חוני אתה גזורני עליך נדוי (בבלי, תענית כג ע"א, כ"י מינכן 140).
 ג. שלח לו שמעון בן שטח שאילמלא לא (...) נידוי (בבלי, תענית כג ע"א, כ"י קיימברידג' 2 [2] T-S F2).
 ד. ואמרו לו אילמלא לא תודוס אתה גזרו עליך נידוי (בבלי, ביצה, כג ע"א, BEZAH G124).

בעוד שבמשפטים הללו יש מקום להניח שבמקור לא הופיעה שלילה, וסופרים הרגישים ללשון הם שהוסיפו אותה, במשפט המצוי במסכת בבא בתרא (עה ע"א) אנחנו נתקלים בחילופים מרובים יותר בין כתבי היד, וקשה להכריע איזה מן הנוסחים מקורי יותר:

43. ואילמלא מכניס ראשו לגן עדן אין כל בריאה יכולה לעמד בריחו (אסקוריאלי).
 ואילמלא מכסין ראשו בגן עדן אין כל בריא יכולה לעמוד מפני ריחו (אוקספורד [369] Opp. 249).
 ואילמלא מכניס ראשו לגן עדן אין כל בריה יכולה לעמוד בפני ריחו (פריז 1337).
 ואילמלא מכניס ראשו בגן עדן אין כל ברייה יכולה לעמוד בפני ריחו (וטיקן 115).
 ואילמלא אין ראשו מכניס לגן עדן אין כל בריה יכולה לעמוד בפני רוחו (המבורג).
 ואלמ' אין (מכס) מכניס ראשו לגו עדן אין כל בריא יכולה לעמוד (בולוניה (Fr. ebr. 420).
 ואילמלא לא מכני' ראשו לגן עד' אין כל ברי' יכול' לעמו' מפני כיחו (מינכן 95).

ברם, ראוי לציין שהצירוף "אלמלא אין" נדיר, ולא מצאנו כדוגמתו לפני בינוני.⁷⁹

3.2.5 גררה מקומית

לסיום אני מבקש לציין נקודה נוספת בנוגע לכל המשפטים שנידונו כאן – הם מופיעים (לפחות באחת מן ההיקריות שלהם) לאחר שימוש אחר באלמלי:

44. שלח לו שמעון בן שטח לחוני המעגל אלמלי חוני אתה גוזריני עליך נידוי שאילו שנים כשני אליהו ומפתחות בידו לא נמצא שם שמים מתחלל בידך אבל מה אעשה לך שאתה מתחטא לפני המקום כבן שמתחטא על אביו ועושה לו רצונו [...] מעשה בתודוס איש רומי שהנהיג את בני רומי לאכול גדיים מקולסים בלילי פסחים שלחו לו חכמים אילמלי תודוס אתה גוזריני עליך נדוי שאתה מאכיל את ישראל קדשים בחוצה לארץ (בבלי, ברכות יט ע"א, כ"י פריז 671).

45. והאמ' רב חנן בר אבא אמ' רב ארבע רוחות מנשבין בכל יום ורוח צפונית עם כל אחת מהן שאלמלא כן אין העולם מתקיים אפלו שעה אחת ורוח דרומית קשה מכולן ואלמלא [בן] נץ מעמידה מחרבת את כל העולם כלו (בבלי, בבא בתרא כה ע"א, כ"י המבורג).⁸⁰

46. אמ' רב יהודה אמ' רב כל שברא הקב"ה בעולמו זכר ונקבה בראם ואף לויתן זכר ונקבה בראם ואילמלא נזקקין זה לזה מחריבין את העולם כלו [...] זכר ונקבה בראם ואילמלא נזקקין זה לזה מחריבין את כל העולם [...] אמ' ר' יצחק ש"מ שרה של ים רהב שמו ואילמלא מים מכסים אין כל ברייה יכולה לעמד בריחו [...] אמ' ר' יוחנן עתיד הקב"ה לעשות קניגיאה עם לויתן שנ' תמשך לויתן בחכה וכבחבל תשקיע לשונו ואילמלא הקב"ה עוזרו אין יכול לו [...] אמ' ר' יוחנן בשעה שלויתן רעב מוציא הבל מפיו ומרתיח כל מימות שבמצולה שנ' ירתיח כסיד מצולה ואילמלא מכניס ראשו לגן עדן אין כל בריאה יכולה לעמד בריחו (בבלי, בבא בתרא עד ע"ב – עה ע"א, כ"י אסקוריאל).

בכל הדוגמאות הללו המשפטים שעומדים במוקד הדיון שלנו בשל החריגות שלהם מבחינה סמנטית סמוכים להיגדים אחרים שמבטאים אמירות של משפטי תנאי בטלים עם אלמלי, ודומה שעצם הופעתן בטקסט תלויה במשפטים שקדמו להם. ייתכן שסמיכות זו אף גרמה לדמיון במבנה (אלמלי בלי מילת שלילה [46]) או אפילו במשמעות (אלמלי בהוראה שלילית [44–45]). כפי שכבר ראינו לעיל, בחלק מהדוגמאות הללו אפשר להציע סיבות אחרות לכך שאלמלי שימשה בהם בהוראה

79. יש דוגמה בשלילה של משפט קיום: "שאלמלא אין שם מחיצה מרחיק ארבע אמות וזורע" (עירובין צב ע"ב אוקספורד 23 fol. Opp. Add.). אך בשאר כתבי היד: "אילו אין".

80. בכמה מקומות תוקן הלשון בכתבי היד לאלמלא כן בגררה לנוסח הסמוך לפניו (כ"י וטיקן 140 לגיטין לא ע"ב, וכ"י אסקוריאל ואוקספורד 249 וכ"י קרמונה לבא בתרא כה ע"א).

שלילית (או משום שמדובר במקום קדום או בגלל מסורת ארץ-ישראלית), אך דומה שלצד זה יש להביא בחשבון גם את השפעת הסמיכות למשפטים האחרים.

3.2.6 שינויים במשפט התנאי

נראה שאפשר להצביע על שינוי בתוכן של הפסוקית שנועד לפתור את החריגה בשימוש באלמלי. כך במשפט הרומה למה שראינו בדוגמה 46 במקום מה שמצוי בכל כתבי היד (47א) בכ"י וטיקן 111 מופיע שינוי לקסיקלי.

47. א. אלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו שנא' ייי לא יעזבנו (קידושין ל ע"ב, כ"י קיימברידג' 83.285–289 T-S AS).
 ב. אילמ' הקב"ה עוזבו אין יכול לו שנ' י' לא יעזבנו בידו (בבלי, קידושין ל ע"ב, כ"י וטיקן 111).

השינוי מעוזרו לעוזבו משפיע על הפרשנות של אלמלי. הראשון מתפרש בשלילה (אילו לא), והשני בחיוב (אילו). כמובן, יש גם מניע מקומי לשינוי (בפסוק המוכח כראיה מופיע השורש עז"ב), אבל קשה שלא לחשוב שהשינויים הללו בכתב היד הם פרי של הצורך להתאים את ההוראה של אלמלי לשאר מופיעה בתלמוד הבבלי.⁸¹

3.2.7 חריגה עם שלילה

כל הדוגמאות הבאות הן מדגם זהה. אלמלי מופיעה בהן סמוך לשלילה, אך למעשה השלילה לא הייתה אמורה להופיע. בכולן המבנה הוא 'אלמלא לא + פועל (בגוף ראשון) + אלא צורת מקור + מושא ישיר דיי/דיינו'.

48. א. אלמלא לא באנו אלא לשמוע דבר זה דיינו (בבלי, ברכות טז ע"א, כ"י אוקספורד 23 fol. Opp. Add.).
 ב. אמ' אלמלא לא באתי אלא לשמוע דבר זה דיי (בבלי, ברכות כד ע"ב, כ"י פריז 671).
 ג. שלא יהו עולי רגלים אומ' אילימלא לא עלינו אלא לאכל פירות גינוס' דיינו (בבלי, פסחים ח ע"ב, כ"י אוקספורד 23 fol. Opp. Add.).
 ד. אלמלא לא זכו ישראל אלא להקביל פני אביהם שבשמים כל חדרש וחדש דיינן (בבלי, סנהדרין מב ע"א, כ"י הרצוג).

ההוראה של המשפטים הללו חיובית, כלומר משפטים א–ב מביעים מעין "אילו היינו באים רק כדי לשמוע את הדבר הזה דיינו",⁸² דומה אפוא שיש לנתח גם את

81. תלות בין מילת התנאי לפועל שאחריה אפשר לראות גם בתענית כ ע"א, שברוב כתבי היד מופיע המשפט הזה: "אלמלא (לא) / אילו לא / אם לא נקדה/זרחה חמה היה לי פתחון פה עליך שאוציא את מעותי ממך / שאוציא ממך את מעותיי". בכ"י הרצוג יש שינוי במילת התנאי, השלילה נעדרת ו (לכן) הפועל התחלף ל"שקעה": "אמ' אותו הגמון אלו נשקעה חמה היה לי פתחון פה עליך שאוציא ממך את מעותי".

82. התופעה ההפוכה מתרחשת בארמית של התלמוד הירושלמי: "אילולא סְלַקַת לארץ־דיש אלא

המקרים הללו כשלילה אקספליטיבית, כפי שראינו לעיל (סעיף 2.5), המתרחשת בסביבה של תנאי בטל חיובי. כן מתקבל על הדעת שהרכיב הסמנטי השולל המצוי באלא תרם גם הוא לדגם הזה, וכמוהו מאות המשפטים שבהם הרצף "לא... אלא" המופיעים בספרות חז"ל.⁸³ כפי שיצוין להלן (סעיף 4.1) בחלק מהמשפטים בדוגמה 48 אלמלי מתחלפת בכתבי היד עם אילו, ואף השלילה העורפת מופיעה בכתבי היד, ואם כך קיומה אינו תלוי בהופעת המילה אלמלי אלא בסביבה של התנאי הבטל. העיון בדוגמאות החריגות בהוראתן התמקד בהשוואה בין כתבי היד ובניסיון לזהות אילו שינויים עשויים היו להתרחש במשפטים עם אלמלי בתלמוד הבבלי. אני מבקש כעת לעיין בחילופים בין כתבי היד, ולא רק במקומות שבהם יש חריגות סמנטיות.

4. חילופים בין כתבי היד של התלמוד הבבלי

במחקרים קודמים ביקשתי להראות שיש ערך להשוואה בין כתבי היד של התלמוד הבבלי לצד עיון שנועד להכריע מה היה הטקסט המקורי. אף הצבעתי על ערכן של ההשוואות הללו לסוגים שונים של מחקרים: מצד אחד אנחנו רואים גמישות רבה בחילופים שבין כתבי היד, כאשר מדובר בחילופים המשמרים את המשמעות.⁸⁴ אנחנו לומדים מכך על הגמישות שבהעברת המסורות של התלמוד הבבלי, ולצד זה אנחנו נחשפים לתוכן הסמנטי שהיה ברור וחד למסרנים, ונגלית לעינינו בקיאותם בדקדוק ובסמנטיקה של ההיגדים התלמודיים. מצד שני, לעיתים דווקא שיבוש או חריגה עשויים ללמד על העברית והארמית של המסרנים של התלמוד הבבלי.⁸⁵ דומה שגם החילופים המצויים בכתבי היד של התלמוד הבבלי במשפטים עם אלמלי כלולים בשתי הקטגוריות הללו, כהמשך לכל החילופים שכבר דנו בהם עד כה, המעידים על מודעות סמנטית ועל הכרת ההבדלים בין המבנים התחביריים.⁸⁶

4.1 חילופים המשמרים משמעות

חילופים המשמרים משמעות מצויים בעיקר ברישה של פסוקית תנאי, במקומות

לשמוע דבר זה דיי" (ערלה ג, ט [סג ע"ב]; הניקוד מצוי בכתב יד ליידין). בכל מקום שמופיע הביטוי אילולי הוראתו שלילית בתלמוד הירושלמי, ואילו כאן למעשה הוראתו חיובית. אך נראה שיש לתלות את הדוגמה הזאת במשפט הבבלי, ובמודעות שהוראת אלמלי לא זהה להוראה של אילולי.

83. אני מבקש להודות לדורון יעקב על ההצעה של הנקודה הזאת.

84. בראשר סיגל, תשע"ז. סיכום הנושא מופיע שם, עמ' 202.

85. בראשר סיגל, 2017.

86. לא אתיחס בגוף הדברים לחילופים שהם פרי של שיבוש גרפי. כך למשל בכמה מקומות מופיע בכתבי היד אלמלי במקום שאמור להופיע אלמא (כך למשל בכ"י בית המדרש לרבנים 218 [EMC 270] לסוכה מג ע"ב; כ"י וטיקן 111 ליבמות ע ע"ב; כ"י וטיקן 118 לזבחים טו ע"א). ואפשר לשער שבכל המקומות הללו הקיצור אלמ' הרגיל לציון אלמא נפתח בצורה שגויה. כך גם בעדות נוסח אחת (ניו יורק-קולומביה X 893 T 14a) מופיעה אלמלא במקום אלא.

שבהם אלמלי מתחלפת במיליות תנאי אחרות. לעיתים הצורה אלמלי מופיעה הן במשפט חיובי⁸⁷ הן במשפט שלילי⁸⁸ במקום שבכתבי יד אחרים מופיעות מיליות התנאי הלא-מסומנות אם ואי. אם נשקול רק על פי התפוצה ונשער שכאשר אחת החלופות מופיעה רק בכתב יד אחד השינוי חל באותו עד נוסח (זו השערה שמיותר לציין כי איננה הכרחית), הרי מעניין לציין שלעיתים אלמלי היא שמופיעה רק פעם אחת ולעיתים מילות התנאי אם/אי מצויות רק בכתב יד אחד.⁸⁹

במקומות אחרים מתחלפת אלמלי במילית התנאי אילו, המציינת את התנאי הבטל, ולמעשה חילוף זה מעיד שהוראתן הפכה לזהה. חילופים מעין אלו מצויים גם בהקשרים חיוביים⁹⁰ וגם בהקשרים שליליים.⁹¹ מעניין לציין שבמקומות שיש עדות לאחד הנוסחים רק בכתב יד אחד, תמיד מופיעה בו אילו,⁹² ומכאן אפשר לשער, בהסתייגויות הידועות, שהשינוי היה תמיד מאלמלי לאילו, מילת התנאי האחרת של משפטי התנאי הבטלים, והיא הצורה המובהקת מבחינה סמנטית. לפעמים יש אפילו חילופים משולשים – אלמלי/אילו/אם, ואף חילופים אלו מופיעים הן בחיוב הן בשלילה.⁹³

חילופים מעין אלו מצויים כמעט תמיד ברישה של פסוקית תנאי. לעיתים נדירות נמצאים חילופים במקומות שבהם אלמלי מופיעה לפני שם והוראתה שלילית.

87. "אלמלא/אם הטיח בן זכאן את ראשו בקרקע" (ברכות לד ע"ב); "אלמלא/אי הואי התם" (מגילה ז ע"א); "אלמלא/אי נסיבנא בארבסר" (קידושין כט ע"ב); "אלמלי/אם מאחר רגע אחד נופל ומת" (בבא בתרא טז ע"ב); "אלמלא/אי מחית בי" (שם כט ע"א); "אלמלא/אי הוה ר' יוחנן" (עבודה זרה יג ע"ב); "אלמלא/אם אני נשרפתי לכדי" (שם יח ע"א); "אלמלי/אי הוה ר' יוחנן באתרא דמרורי בה להיתרא" (חולין נז ע"ב). כאן ובהערות הבאות, אינני מפרט את ההפניות לכל כתיב היד, הואיל והם נמצאים באתר של מכון ליברמן.
88. "אלמלא/אי לא ראית לא האמנת" (בבא בתרא עה ע"א); "אלמלי/אי לא חטאו" (עבודה זרה ה ע"א).
89. כך למשל בדוגמה מבכא בתרא כט ע"א (לעיל בהערה 73), רק כ"י פריז 1337 גורס אלמלי. לעומת זאת בדוגמה מברכות לד ע"ב רק כ"י פריז 672 גורס אם.
90. "אלמלי/אילו אני חי והוא מת" (ברכות כז ע"ב); "אלמלי/אילו חזיתיה מקמיה" (עירובין יג ע"ב); "אלמלי/אילו נגדוה לחנניה מישאל ועזריה" (כתובות לג ע"ב); "אלמלי/אילו ידיה מונחות בעיניה" (גיטה סח ע"ב).
91. "אלמלא/אילו לא באנו/באתי אלא לשמוע דבר זה" (ברכות טז ע"א, כד ע"ב; בכ"י פירנצה בדף טז ע"א מופיע אילו בגוף הדברים ובגיליון אלמלי כנוסח אחר); "אלמלי/אילו לא עלינו אלא לאכל פירות גינוסר [...]. אלמלי/אילו לא עלינו אלא לרחוק" (פסחים ח ע"ב); "אלמלי/אילו לא נקרא שמה דלילה" (סוטה ט ע"ב); "אלמלי לא נשתייר אביתר לאחמלך בן אחיטוב" (סנהדרין צה ע"ב).
92. כך בכתובות לג ע"ב, גיטה סח ע"ב, פסחים ח ע"ב, סוטה ט ע"ב וסנהדרין צה ע"ב.
93. "אלמלי/אילו/אם היה יודע שבנו קיים לא היה כותבן" (בבא בתרא קמו ע"ב); "אלמלי/אם/אילו לא היית עמנו" (שבת לד ע"א); "אלמלא/אילו/אם לא נקד(ר)ה(ה)חמה" (תענית כ ע"א); "אלמלי/אילו/אם לא ראית לא האמנת" (סנהדרין צה ע"ב).

בהקשרים הללו מופיעה פסוקית תנאי שלילית מלאה, והואיל ומדובר בתנאי בטל,⁹⁴ מילת השלילה היא לאו.⁹⁵

4.2 חילופים המשנים את המשמעות או את התחביר

לצד אלה אנחנו מוצאים גם חילופים המעידים על חוסר שליטה בדקדוק. לדוגמה, המשפט "אלמלי מקרא כתוב" מופיע בנוסחים שונים בתלמוד הבבלי,⁹⁶ והוראתו שלילית ('אילו לא'). את הצירוף "מקרא כתוב" ככל הנראה יש לפרש כצירוף של שם ותוארו, וממילא אלמלי שלפניו מתפרשת כמילת היחס שהוראתה 'בלי', כמו במשפט הקרוב במבנה ובתוכן "אלמלי שלושה מקראות הללו".⁹⁷ ברם, בשני מקומות רק אחד מכתבי היד מוסיף כינוי רומז:

49. "אלמלא מקרא זה כתוב" (בבא בתרא טז ע"א כ"י וטיקן 115; ראש השנה יז ע"ב, כ"י מינכן 140).

השינוי הזה מצריך לקרוא את הצירוף "מקרא זה כתוב" כמשפט, וממילא יש פה חריגה שרישה של פסוקית תנאי מתפרשת בהוראה שלילית ('אילו לא'). הוספה זו יכולה הייתה להתקבל רק בעיני מי שלא הפנים את הדקדוק המבחין בין שני השימושים של אלמלי (מילית תנאי לעומת מילת יחס).

לצד אי-ההפנמה של ההבדל התחבירי בין שני השימושים של אלמלי נמצא גם רמז שאלמלי התפרשה במשמע שלילי ('אילו לא'), שהרי מילת השלילה שלאחריה נעדרת מכתב היד, במקום שכל שאר עדי הנוסח גורסים אותה. עדות כזאת מוצאים במסכת נדרים כב ע"ב – במקום המשפט "אלמלי לא חטאו ישראל" מופיע הנוסח הזה:

50. אילמלא חטאו ישר (מוסקבה–גינצבורג 1134).

ייתכן שתופעה מסוימת המצויה בשני מקומות בכ"י מינכן 95 מעידה אף היא על תהליך זהה. במקומות הללו הסופר השמיט את מילת השלילה לא במקום שהיא

94. "אלמלי/אי לאו ד- עוקצא דעקרבא" (ברכות נח ע"ב); במגילה ג ע"א מופיע בכל כתבי היד "אלמלי תרגומה דהאי קרא"; ובכ"י קיימברידג' (T-S F1 [2] 63) מופיע "אילאו תרגומיה", ככל הנראה ייצוג של אי לאו.

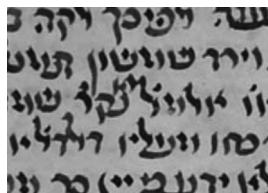
95. בראשר סיגל, 2015א.

96. עירובין כב ע"א; ראש השנה יז ע"ב; מגילה כא ע"א; בבא בתרא י ע"א; טז ע"א וחולין צא ע"ב. צירוף קרוב כבר מצוי בלשון מדרשי התנאים, במכילתא דר' ישמעאל מופיע "ר' עקיב' או'. אילולי הדבר כתי" (פסחא, יד); ובספרי במדבר: "ר' עקיבה או'. אלמלי כת' אי אפשר לאומר" (פסקה פד); אילמלי כתוב דבר אי אפשר לאומר. (פסקה קו). ברם, יש חילופים רבים בין עדי הנוסח למקורות הללו (כהנא, מהדורה, עמ' 210, 266). חילופים אלו משייכים את ההיגדים הללו למבנים תחביריים שונים; יש מקום לבכר את הגרסה "אלמלי כתוב" ולפרש את המילה כתוב במשמע 'פסוק', כפירושו הרגיל בספרי (למשל בצירוף "שני כתובין"). לפי זה ייתכן שהביטוי "מקרא כתוב" משני הוא, אך עניין זה דורש מחקר לעצמו.

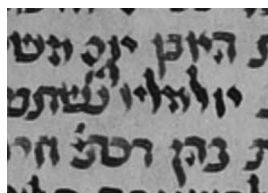
97. בברכות לב ע"א; סוכה נב ע"ב.

מופיעה בכל כתבי היד, והוא עצמו (כפי שניכר מכתב היד) הוסיפה לאחר מכן בין השורות ובין המילים:

51. א. אלמל' [לא] נקר' שמה דליל' (סוטה ט ע"ב).

ב. אלמלא [לא] נשתברו לוחות הראשונים (עירובין נד ע"א).

קשה לדעת אם יש כאן השמטה מחמת הרומות (הפלוגרפיה; אלמלא לא) או תיקון בהגהה אחרי העתקה מכתב יד שנעדרה ממנו מילת השלילה לא; ושמא טעה הסופר בעקבות ההוראה שהייתה שגורה על לשונו ('אילו לא'), ולאחר מכן תיקן בהגהה על סמך טקסט שהופיעה בו מילת השלילה. ברם, הדמיון בין הדוגמאות אומר דורשני, והוא מחזק את האפשרות שכמו בדוגמה 50 ו-51 רמזים, מלבד מה שראינו לעיל (2.7), מכל מקום, אנחנו רואים בדוגמאות 50 ו-51 רמזים, מלבד מה שראינו לעיל (2.7), שבימי הביניים, בתהליך המסירה של התלמוד הבבלי, חזרה ההוראה של אלמלי להיות שלילית, לא רק בסמיכות לשם – בשימוש כמילת יחס – אלא גם ברישה של משפטי תנאי (בלי שעבוד). מתקבל על הדעת לשקול שמא הנתון הזה מתקשר לכך שזו הדרך שאלמלי שימשה בלשונם. הדברים הללו מצריכים לדון מחדש בהערות מפורשות בימי הביניים על ההוראות הסותרות, לכאורה, של אלמלי בתלמוד הבבלי.

5. הערות פרשניות והלכתיות הנוגעות להוראות המנוגדות של "אלמלי"

במסכת מגילה (כא ע"א דיבור המתחיל "אלמלא מקרא כתוב") מובא דיון לשוני לא שגרתו של בעלי התוספות בהוראות הסותרות של המילית אלמלי/אלמלא ומוסרים תשובה בשם רבנו תם (המאה השתי-עשרה) כי למעשה מדובר בשתי מילים שונות, ככתיב שונה ובהוראה שונה – אלמלא ('אילו לא') לעומת אלמלי ('אילו'):

52. אלמלא מקרא כתוב – קשיא (=קשה) שיש אלמלא שרוצה לומר אילו לא כגון הכא (=כמו כאן) וכגון אלמלא אגרות הראשונות (לעיל דף יב:) וכן הרבה ויש אלמלא שרוצה לומר אילו היה אלמלא נגדוה לחנניה מישאל ועזריה (כתובות דף לג:) וכן אלמלא לוי אתה וכו' (לקמן דף כד:) ומאי שנא (=ומה ההבדל) ואומר ר"ת דהיכא שיש אל"ף בסוף אלמלא רוצה לומר אילו לא והיכא דכתי' (=ובמקום שכתוב) אלמלי ביו"ד רוצה לומר אילו היה.

דברי רבנו תם אינם מתועדים במקורות אחרים קדומים של בעלי התוספות וחכמי אשכנז ופרובנס, אך הם היו מוכרים אצל האחרונים באירופה. כך למשל הם מובאים בראשית המאה השבע-עשרה בחיבור "באר שבע" של הרב יששכר בר איילנבורג (סנהדרין קד ע"א), בחיבור של רבי ישעיהו הלוי הורוויץ (של"ה) "כללי התלמוד" (אות רמח), ועוד קודם לכן, אליהו בחור בחיבורו "תשבי" (ערך אלמלי) נקט דרך דומה ואף הציע מקור אטימולוגי שונה לשני המובנים בשני הכתיבים השונים: על אלמלא כתב כי היא "מלה מורכבת מן אם לא", ואילו אלמלי – "הוא כמו לולי או אלו, והאלף שבראש נוספת".

תוכן זה מופיע גם בחיבור של ר' ישעיהו פיק ברלין "הפלאה שבערכין" (בערך אלמלי), ולאחר ציטוט מדברי התוספות במסכת מגילה הוא אומר את הדברים האלה:

53. ובכל מקום שתמצא נדפס אלמלא לא, דע כי טעות הדפוס הוא, ובש"ס שלי כל מקום שמצאתי כך שמת' (לא) בין שני חצאי עיגולים להורות כי טעות הוא.

וכך אכן מוצאים שהוא הגיה לפחות בחמישה-עשר מקומות בדפוס וילנה, שבהן מילת השלילה מופיעה בין סוגריים, כמו למשל בכבא בתרא עה ע"א:⁹⁸

54. אלמלא (לא) ראית לא האמנת.

הדברים הללו מוכרים ברובם, ועל פי רוב במחקר, מאז שד"ל, מסתייגים מדברי רבנו תם, ומקובל שאין יסוד לחלוקה שהציע.⁹⁹ יש גם רמיזות לאשמה של בעלי התוספות שבעקבות ההערה המובאת בשמו של רבנו תם וקבלתה אצל חכמי אירופה חלו שיבושים בלשון התלמוד הבבלי.¹⁰⁰ ברם, דומני שראוי לברר מה קדם למה ולתהות אם הפתרון של רבנו תם הוא שיצר שיבושים בכתיבי היד או שמא השאלה של רבנו

98. כך גם שבת מא ע"א; ביצה כה ע"ב; כתובות נא ע"ב; סוטה ט ע"ב; נדרים כב ע"ב; בבא קמא לד ע"א; בבא מציעא סא ע"ב; בבא בתרא עה ע"א; סנהדרין כא ע"ב, מב ע"א, מד ע"ב, נט ע"ב, צב ע"ב, צו ע"א, צד ע"ב.

99. לוצאטו, תר"ם, עמ' 34. שד"ל למעשה ביקר את האטימולוגיה של אליהו בחור וייחס אותה בטעות לרבנו תם. דומני שהאחרון במחקר שנקט את דרכו של רבנו תם, מבלי לציין לו, היה איתן, 1929, עמ' 204 הערה 2.

100. כך למשל שלזינגר (1928, עמ' 276 הערה 1), אם כי למעשה מעטים הם השינויים בכתיבי היד לפני דפוס וילנה.

תם צמחה במצב עניינים שבו נסדקה התפוצה המקורית, ובעברית של חכמי אשכנז התפרשה אלמלי/אלמלא במשמע שלילי גם ברישה של משפטי תנאי, ובעקבות כך נוצר הקושי לאתר סדירות, והתעוררה התחושה שיש שיבושים רבים בכתבי היד. והרי הגהה ממילא נדרשת (וכפי שראינו הגהות אכן נעשו). בסעיף הקודם ראינו כי רמזים לשימוש באלמלי במוכן שלילי לא רק בשימושה כמילת יחס באים לידי ביטוי בימי הביניים בחילופי אלמלי ואילולי לפני שעבוד (2.7). רמזים כאלה ניבטים גם משינויי הגרסה בכתבי היד, הן לאור העובדה שביטוי ששימש כמילת יחס הומר בביטוי המביע במפורש תנאי בראשית פסוקית, הן לאור העובדה שהשלילה נעדרת מדי פעם במקום שהיינו מצפים לה (סעיף 4).

לפנינו אפוא חיבור נוסף בין המצוי בחילופי כתבי היד של התלמוד הבבלי לנתונים לשוניים אחרים, שייטכן שבכוחם לסייע לנו להבין מה הייתה טיבה של הלשון העברית השגורה בפי חכמים מימי הביניים, עד כמה הם הפנימו את הדקדוק המקורי, והיכן השתנתה העברית שינויים שהשפיעו על המסירה של הלשון של הטקסטים העתיקים.

לכבודו של בעל היובל אציין שעניין זה הגיע להשפיע גם על נוסח התפילה. במסורת הספרדים מקובל לצטט את דברי הגמרא במסכת סנהדרין מב ע"א בברכת הלבנה:

55. תאנא דבי רבי ישמעאל אלמלא לא זכו ישראל אלא להקביל פני אביהם שבשמים כל חרש וחרש דין (כ"י הרצוג).

המשפט הזה הוא בדגם שנידון לעיל בסעיף 3.2.7 ובמובאות שבדוגמה 48. בדפוס וילנה הוצע תיקון המשמיט את מילה השלילה לא, מאחר שהכתיב הוא באל"ף בסוף התיבה – אלמלא:

56. תנא דבי רבי ישמעאל אילמלא (לא) זכו ישראל אלא להקביל פני אביהן שבשמים כל חרש וחרש דיים.

אף שאין סימוכין למחיקת המילית לא בדוגמה הזאת, ויסודה בטעות, לאחר המחיקה מתקבל המובן הרגיל של אלמלי בתלמוד הבבלי (אילו), ולמעשה יש כאן הסרה של השלילה האקספליטיבית.

ייתכן שגם זה עמד ברקע ההחלטה של הרב עובדיה יוסף לתקן את נוסח התפילה על פי התיקון בדפוס וילנה, וכך בנוסח שנדפס בסידור "חזון עובדיה" נעדרת מילת השלילה. וכך מוסבר בחיבור ילקוט יוסף של בנו הרב יצחק יוסף:

57. לומר בברכת הלבנה אלמלא זכו בני ישראל.

הנה בגמרא סנהדרין (מב א) הביאו לשון תנא דבי רבי ישמעאל, ותיבת לא מופיעה בסוגריים. ושם במסורת הש"ס ציין לדברי התוס' במגילה (כא א) שכתבו, שיש אלמלא שרצונו לומר אילו לא, ויש אלמלא שרצונו לומר אילו היה, והיכא שיש אל"ף בסוף אלמלא רצונו לומר אילו לא, והיכא דכתיב

אלמלי ביו"ד רצונו לומר אילו היה. ע"ש. ועיין עוד בדקדוקי סופרים שהביא מכת"י מינכן [לפני כשמונה מאות שנה] שמחקו תיבת לא. [או שגורסים אלמלי לא וכו', כמופיע בכמה ראשונים]. ואכן מרן אאמו"ר שליט"א תיקן לנו בסידור חזון עובדיה שלא לומר תיבת לא (ילקוט יוסף תפילה ב הערות נוסחאות התפלה והברכות, סעיף קט, יצא לראשונה בשנת תשמ"ה).

6. דברי סיכום

במאמר הזה ביקשתי להקיף פרקים שונים בהיסטוריה של המיליות אילולי ואלמלי. הן בדרכי השינויים בדקדוקן ובהוראתן הן בשינויים שבטקסטים שהן מופיעות בהם יש שינויים הקשורים במישרין להוראה ולתחביר שלהן. עוד ביקשתי לתרום להבנת השינויים ההיסטוריים בביטויים שיש בהם רכיב סמנטי של שלילה וגם להבנת השינויים המתרחשים במעברים של מסורות, הן בתקופה שבה נתעצבו הטקסטים הן בגלגוליהם במסירותיהם השונות. ניסיתי להוסיף נדבכים לכירור ידיעת העברית והארמית בתקופת הביניים ואף לזהות טוב יותר את התהליכים הדקדוקיים שהתרחשו בתקופה הזאת. אני מקווה שהמאמר הזה גם מעשיר, ולו במעט, את הבנתנו בנוגע לדרכי מסירת הטקסטים בעברית ובארמית מתקופת התלמוד.

קיצורים

- K. Abels, "‘Expletive Negation’ in Russian: A Conspiracy = 2005", *Journal of Slavic Linguistics* 13, 1 (2005), pp. 5–74
 אבלס, K. Abels, "‘Expletive Negation’ in Russian: A Conspiracy = 2005", *Journal of Slavic Linguistics* 13, 1 (2005), pp. 5–74
 אבינרי, תשכ"ד = ' אבינרי, יד הלשון: אוצר לשוני ערוך לפי הנושאים, בסדר אלף-בית, תל אביב תשכ"ד
- I. Eitan, "Hebrew and Semitic Particles (Continued): = 1929", *The American Journal of Comparative Studies in Semitic Philology*, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 45 (1929), pp. 197–211
 איתן, I. Eitan, "Hebrew and Semitic Particles (Continued): = 1929", *The American Journal of Comparative Studies in Semitic Philology*, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 45 (1929), pp. 197–211
 אלבק, תשכ"ה = ח' אלבק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא², ירושלים תשכ"ה
 אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה = י"נ הלוי אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה³, ירושלים תש"ס
- D. Boyarin, "The Low Vowel System of Gaonic Aramaic", = 1978, *Israel Oriental Studies* 8 (1978), pp. 129–141
 בוירין, D. Boyarin, "The Low Vowel System of Gaonic Aramaic", = 1978, *Israel Oriental Studies* 8 (1978), pp. 129–141
 בן-חיים, תשי"ב-תשי"ג = ז' בן-חיים, "כיצד נשתמש במלת אלמלא (אלמלי?) (הצעה לוועדת הדקדוק של ועד הלשון העברית)", לשוננו יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 27–30
 בן-יהודה = א' בן יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, א, ערך "אלמלי", עמ' 253–250

- ברויאר, תשמ"ז = 'י ברויאר, "על הלשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 127–153
- ברויאר, תשנ"ט = 'י ברויאר, "הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 23–80
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik* = 1913
- der semitischen Sprachen*, II, Berlin 1913
- E. Bar-Asher, *A Theory of Argument Realization and its Applications to Features of the Semitic Languages*, Ph.D. dissertation, Harvard University, 2009
- E. A. Bar-Asher Siegal, "From Typology to Diachrony: Synchronic and Diachronic Aspects of Predicative Possessive Constructions in Akkadian", *Folia Linguistica Historica* 32 (2011), pp. 43–88
- E. A. Bar-Asher Siegal, "Reciprocal NP-Strategies in Jewish Dialects of Near Eastern Neo-Aramaic in Light of Parallel Semitic Constructions", *Journal of Jewish languages* 2 (2014), pp. 49–77
- E. A. Bar-Asher Siegal, "The Case for External Sentential Negation: Evidence from Jewish Babylonian Aramaic", *Linguistics* 53 (2015), pp. 1031–1078
- E. Bar-Asher Siegal, "Arguments in Favor of an Ambiguist Approach", A paper presented at the Göttingen workshop on negation and polarity, September 2015
- E. A. Bar-Asher Siegal, *Introduction to the Grammar of Jewish Babylonian Aramaic*², Münster 2016
- בר-אשר סיגל, תשע"ז = א"א בר-אשר סיגל, "אין מיש: הערות על היווצרותן של מילות שלילה בשפות השמיות", לשוננו עט (תשע"ז), עמ' 44–63
- בר-אשר סיגל, תשע"ז = א' בר-אשר סיגל, "עיון בשאלות רטוריות בארמית הבבליית", מחקרים בלשון יז-יח (תשע"ז), עמ' 179–204
- E. A. Bar-Asher Siegal, "Can the Grammar of Babylonian Aramaic Be Used in Evaluating the Language of the Zohar, and If So, How?", *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts* 37 (2017), pp. 17–28
- E.A. Bar-Asher Siegal and K. De De Clercq = בר-אשר סיגל ודה-קלרק (ברפוס) (PI), "From Negative Cleft to External Negator", *Cycles in Language Change*, ed. A. Breitbarth et al., Oxford (in print)
- M. Bar-Ziv Levy, "The Evolution of the Conjunction 'ilmale = בר-זיו, בהכנה

- in Modern Hebrew", *The Emergence of Modern Hebrew*, ed. E. Doron, emodhebrew.com (in preparation)
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik = 1913 der semitischen Sprachen, II: Syntax*, Berlin 1913
- Y. Jin and J. P. Koenig, "A Cross-linguistic Study of = 2017 Expletive Negation", A paper presented at the colloque de syntaxe et sémantique à paris (cssp), 2017
- M. Jastrow, "אלמלא et אלולי", *Revue des études juives* = 1885, pp. 157–158 (1885), עמ' 283–257
- כהן, תשנ"ט = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 283–257
- כהן, תשס"ז = ח"א כהן, "ז'תערב לפניך' – לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 375–361
- כהנא, מהדורה = מ"י כהנא, ספרי במדבר, מהדורה מבוארת, חלק א: המהדורה, ירושלים תשע"א
- כהנא, תשנ"ט = מ"י כהנא, המכילות לפרשת עמלק: לראשוניותה של המסורת במכילתא דרבי ישמעאל בהשוואה למקבילתה במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, ירושלים תשנ"ט
- לויאס, תר"ץ = ק' לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניו יורק תר"ץ
- לוצאטו, תר"ם = ש"ד לוצאטו, דקדוק לשון תלמוד בבלי, תרגם ח"צ לערנער, פטרבורג תר"ם
- M. Lambert, "אלולי et אלמלא", *Revue des études juives* = 1880, pp. 290–301 (1880), עמ' 9
- מאיר (בדפוס) = י"צ מאיר, "מהיסטוריה חומרית לקונטקסט היסטורי – כתב יד וטיקן 133 של התלמוד הירושלמי", ציון (בדפוס)
- מאיר, 2018 = י"צ מאיר, מכתב היד אל הדפוס: מקרה המבחן של התלמוד הירושלמי מהדורת ויניציאה רפ"ג, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2018
- מוסקוביץ, תשנ"ג = ל' מוסקוביץ, "היחס בין התלמוד הירושלמי לבין ויקרא רבה: בחינה מחודשת", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג: היצירה הרוחנית, א: ספרות תלמודית ורבנית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 38–31
- מור, תשע"ו = א' מור, עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר-כוכבא, ירושלים תשע"ו
- M. M. Makri, *Expletive Negation beyond Romance, Clausal Complementation and Epistemic Modality*, MA thesis, University of York, 2013
- סגל, תרצ"ב = מ"צ סגל, "בנית פסוקי התנאי בעברית המקראית והמשנית (פרק מתורת הפסוק העברי)", לשוננו ד (תרצ"ב), עמ' 211–191

- H. W. Smyth, *A Greek Grammar for Colleges*, New York 1920 = 1920, סמיית',
 A. Eilam, "The Crosslinguistic Realization of -Ever: Evidence = 2007 עילים,
 from Modern Hebrew", *Proceedings of the Annual Meeting of the Chicago
 Linguistic Society* 43, 2 (2007), pp. 39–53
 קוסובסקי, תשי"ח = ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד: ספר המתאימות
 (קונקורדנציה) לתלמוד הבבלי, ג, ירושלים תשי"ח
 M. Krifka, "How to Interpret 'Expletive' Negation under = 2010 קריפקה,
 Bevor in German", *In Studia Grammatica* 72 (2010; Language and Logos:
 Festschrift for Peter Staudacher on his 70th Birthday), pp. 214–236
 C. Rabin, *The Development of the Syntax of Post-Biblical = 2000 רבין,
 Hebrew* (Studies in Semitic Languages and Linguistics, 29), Leiden 2000
 רבינוביץ, תרל"ב = רפאל נתן נטע ראבינאוויטץ, דקדוקי סופרים, ו, מינכן תרל"ב
 A. Rubinstein, I. Sichel, and A. Tsirkin- = 2015 רובינשטיין, שישל וצירקין-סדן,
 Sadan, "Superfluous Negation in Modern Hebrew and its Origins",
Journal of Jewish Languages 3 (2015), pp. 165–182
 M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des = 1928 שלזינגר,
 babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928